
ЮРИДИЧНА НАУКА

JURIDICAL SCIENCE

НАУКОВИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
№ 3/2014

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Шевчук В.М. Значення теоретичних завдань
для формування тактичних операцій 7

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Дзейко Ж.О. Особливості становлення вітчизняної
законодавчої техніки в радянський період у контексті
кодифікації законодавства 1956-1980-х рр. 17

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Матвійчук А.О. Самозахист особистого немайнового права
на безпечне навколишнє природне середовище 25

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Александренко О.В., Веселовська Н.О. Прояви вандалізму
на об'єктах культурної спадщини 41

Дорохіна Ю.А. Генеза дослідження власності у кримінальному
праві 48

Зубець Ю.Г. Ненадання допомоги особі, яка перебуває
в небезпечному для життя стані: порівняльно-правове дослідження
за кримінальним законодавством України та деяких
зарубіжних держав 57

Карпенко М.І. До питання щодо кримінальної відповідальності
військовослужбовців 71

Матвійчук В.К. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого
ч. 3 ст. 109 КК України (в других шести формах його прояву) 76

Нікітін Ю.В. Кримінологія внутрішньої безпеки суспільства:
невід'ємна складова національної безпеки України 91

Харь І.О. Необхідна сучасна концепція суб'єкта злочину
за кримінальним законодавством України 100

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Шамрай Б.М. Міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні 107

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання 116

Реценція на навчальний посібник «Правова статистика» за редакцією доктора юридичних наук, професора В.М. Стратонова 127

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА

JURIDICAL SCIENCE

НАУЧНЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3/2014

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Шевчук В.М. Значение тактических задач для формирования тактических операций 7

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Дзейко Ж.А. Особенности становления отечественной законодательной техники в советский период в контексте кодификации 1956-1980-х годов 17

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Матвейчук А.А. Самозащита личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду 25

КРИМИНАЛЬНОЕ ПРАВО, КРИМИНОЛОГИЯ

Александренко Е.В., Веселовская Н.А. Проявления вандализма на объектах культурного наследия 41

Дорохина Ю.А. Генезис исследования собственности в криминальном праве 48

Зубец Ю.Г. Непредоставление лицу помощи, находящемуся в опасном для жизни состоянии: сравнительно-правовое исследование по уголовному законодательству Украины и некоторых иностранных государств 57

Карпенко Н.И. К вопросу об уголовной ответственности военнослужащих 71

Матвейчук В.К. Объективные признаки преступления, предусмотренного ч. 3 ст. 109 УК Украины (в других шести формах его проявления) 76

Никитин Ю.В. Криминология внутренней безопасности общества: неотделимое составляющее национальной безопасности Украины 91

Харь И.А. Необходима современная концепция субъекта преступления по уголовному законодательству Украины 100

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Шамрай Б.М. Международно-правовые гарантии конституционных прав и свобод военнослужащих в Украине 107

ВОЕННОЕ ПРАВО

Бескоровайный С.Я. Виды вооруженных конфликтов и их правовое регулирование 116

Рецензия на учебное пособие «Правовая статистика» под редакцией доктора юридических наук, профессора В.М. Стратонова 127

JURIDICAL SCIENCE

SCIENTIFIC JURIDICAL JOURNAL

№ 3/2014

CONTENTS

THEORY OF LAW

Shevchuk V.M. The significance of tactical tasks for the formation of tactical operations 7

TEORIYA AND HISTORY OF STATE AND LAW

Dzeyko Zh.O. Peculiarities of national legal technique development in the Soviet period in legislation codification context in 1956-1980 s. 17

CIVIL LAW

Matviichuk A.O. Self-defense of a Personal Non-property Right to a Safe Natural Environment 25

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Aleksandrenko O.V., Veselovska N.O. Vandalism on objects of cultural heritage 41

Dorokhina Iu.A. Genesis of research of property in criminal right 48

Zubeth Y. Failure to aid a person who is in a life-threatening condition: a comparative legal research on criminal law of Ukraine and some foreign countries 57

Karpenko N.I. On the question of the criminal responsibility of the military 71

Matviichuk V. Evidence of a crime under Part 3. 109 of the Criminal Code of Ukraine (the second of six forms of its manifestation) 76

Nikitin I.V. Criminology of the society internal security: an integral part of the national security of Ukraine 91

Khar I.A. Contemporary concept of the perpetrator under the criminal law of Ukraine 100

INTERNATIONAL LAW

Shamray B.M. The Internationally legal guarantees of constitutional rights and freedoms of servicemen in Ukraine 107

MILITARY LAW

Beskorovaynyy S.J. Types of the armed conflicts and their legal adjusting 116

Review of the textbook «Statistics Legal» edited by Doctor of Law, Professor V. Stratonova 127

ЗНАЧЕННЯ ТАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

В.М. Шевчук

*доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України*

Постановка проблеми. У процесі кримінального провадження постають завдання пізнавального, процесуального, кримінально-правового, організаційного, тактико-психологічного, матеріально-технічного характеру. Ці завдання мають різний ступінь спільності, різний характер, мету та засоби їх вирішення, серед яких важливе місце займають тактичні операції. І це виправдано, оскільки саме з'ясування та дослідження сутності, змісту завдань розслідування і судового провадження набуває особливого теоретичного та практичного значення в розумінні тактичних операцій, виступаючи тією основою, яка дозволяє успішно їх формувати і визначати оптимальність застосування. Крім того, у системі чинників-детермінантів побудови тактичних операцій тактичні завдання найбільше наближені до об'єкта впливу і безпосередньо визначають його мету, спрямованість, зміст і структуру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розроблення теоретичних засад формування та реалізації тактичних операцій внесли відомі вчені-криміналісти: Ю.П. Аленін, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, О.Ю. Головін, Л.Я. Драпкін, А.В. Дулов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, М.О. Селіванов, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, Б.В. Шур, М.П. Яблоков та ін. Проблематика тактичних операцій досліджувалась у докторській дисертації І.М. Комарова «Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве» (2003 р.), в кандидатських дисертаціях: Л.В. Галанової, С.Ф. Здоровка, В.А. Князева, В.Я. Решетнікова, С.Б. Росинського, Є.О. Логінова, Г.С. Фоміної, а також висвітлювалась у монографіях: Е.Ю. Березутського, А.В. Дулова, Н.В. Кручиніної, І.М. Комарова, В.О. Образцова, В.І. Шиканова та ін.

Водночас у теорії криміналістики і практиці розслідування злочинів проблеми визначення поняття тактичних завдань, їх видів та значення для

побудови і реалізації тактичних операцій залишаються дискусійними і в окремих випадках потребують додаткового дослідження та глибокого осмислення. Зазначені проблеми вимагають фундаментальних напрацювань і комплексних розробок у криміналістичних наукових дослідженнях.

Метою цієї статті є дослідження поняття тактичних завдань, їх видів та впливу на формування та реалізацію тактичних операцій, проаналізувати наукові підходи вчених-криміналістів на цю проблематику, визначити роль та значення тактичних завдань при побудові та застосуванні типових тактичних завдань у кримінальному провадженні.

Основні результати дослідження. Досліджуючи тактичні завдання та їх вплив на формування тактичних операцій, на наш погляд, важливо визначити поняття «тактичне завдання». В етимологічному значенні «завдання» визначається як: 1) питання, що розв'язується обчисленнями за певною умовою; 2) проблема, що підлягає аналізу та розв'язанню; 3) одна чи більше послідовних команд; 4) доручення, завдання [4, с. 338].

Зокрема, енциклопедична література використовує поняття «завдання» для визначення: 1) поставленої мети, якої необхідно досягнути; 2) доручення, завдання; 3) питання, яке потребує вирішення на основі певних знань і роздумів; 4) одного з методів навчання і перевірки знань та практичних навичок учнів [3, с. 227]. У філософському розумінні завдання – це суб'єктивний образ предмета діяльності людини [25, с. 506]. У той же час у логіці під «завданням» розуміється вимога (припис) за одними характеристиками об'єкта, що розглядається, знайти його інші характеристики.

У теорії криміналістики поняття «завдання» досить широко застосовується у наукових дослідженнях та практичній діяльності, оскільки об'єктом дослідження криміналістики є достатньо специфічна галузь людської діяльності – здійснення розслідування злочинів. Разом з тим слід зазначити, що власне поняття «завдання» найчастіше застосовується у словосполученні «слідче завдання» чи «криміналістичне завдання». У багатьох випадках воно визначається як питання, що виникло у процесі розслідування, яке потрібно вирішувати або слідчому особисто, або за допомогою експерта, інших служб чи осіб. Так, І.М. Лузгін завдання розслідування розглядає як певні орієнтири у пізнавальній діяльності слідчого, що впливають на вибір методики розслідування в цілому і тактичної лінії слідчого на певному етапі [17, с. 115]. Завдання як категорія використовується у криміналістиці як складовий елемент планування розслідування поряд з аналізом вихідної інформації, висуненням версій тощо [1, с. 383].

Проблеми, пов'язані з визначенням сутності завдань розслідування, різновидом яких є тактичні завдання, досить тривалий час обговорюються у криміналістичній науці. Разом з тим окремі аспекти цієї проблеми, зокрема, щодо поняття тактичного завдання розслідування, визначення його сутності та ознак, практичного застосування у криміналістичних методах дослідженні недостатньо та потребують подальшої розробки. Аналіз спеціальної літератури показує, що питання, які відносяться до тактичних завдань розслідування, не були предметом спеціального дослідження.

У криміналістичній літературі категорія «тактичне завдання» використовується: 1) у межах окремих слідчих дій; 2) у межах всього акту розслідування (як проміжні завдання) [12, с. 116]. Науковцями пропонувалися різні визначення поняття «тактичне завдання». Так, Н.Л. Гранат визначає тактичне завдання як прийнятну слідчим об'єктивну ситуацію, яка включає мету й умови, в яких він у силу свого службового становища зобов'язаний діяти для досягнення мети [7, с. 6]. О.Ю. Головін тактичне завдання визначає як обумовлену ситуаційним чинником необхідність використання умов, які склалися чи створення сприятливих умов для подальшого розслідування шляхом правомірного впливу на той або інший об'єкт [6, с. 256]. В.В. Тіщенко під тактичними завданнями розуміє сформовані слідчими ситуаціями, що впливають з особливостей певного моменту розслідування з розглянутої категорії злочинів і мають тактико-методичне значення [24, с. 139–140; 23, с. 203–204]. С.Ф. Здоровко тактичним завданням називає певну проблему, яка потребує свого розв'язання в процесі розслідування, має відокремлений характер різного ступеня, передбачає використання різноманітних засобів, тактичних комбінацій, тактичних або інших прийомів [12, с. 118, 121]. Р.Л. Степанюк під тактичним завданням розуміє зумовлену правовими, часовими або ситуаційними чинниками конкретну проміжну мету розслідування, яку необхідно досягти шляхом застосування криміналістичних засобів, прийомів і методів [22, с. 162].

Безумовно, обставини, що підлягають з'ясуванню, визначають напрями розслідування і формулювання його завдань, у тому числі й тактичних. Це природно, оскільки ці обставини визначені законодавцем як обов'язкові для доказування (ст. 91 КПК України), вони створюють систему правових цілей, формують єдині настанови в розслідуванні. Але щодо тактичних завдань, то вони напряму зумовлені насамперед слідчими ситуаціями, версіями і тим самим мають опосередковану залежність від розглядуваних обставин.

Проведений аналіз літературних джерел показує, що при визначенні ознак тактичних завдань розслідування, викладені теж різні судження. Зокрема, А.В. Дулов як ознаку тактичного завдання розслідування виділяє його високий рівень спільності та зазначає, що тактична операція є засобом вирішення тактичного завдання такого загального класу, де окрема слідча дія вирішити завдання не може [9, с. 14]. На думку В.І. Шиканова, важливим структурним елементом кожного тактичного завдання є мета, якої слідчий намагається досягнути в конкретній слідчій ситуації, а також наявності можливості слідчого, включаючи можливості співробітництва з оперативним апаратом органу дізнання [32, с. 18; 31, с. 22]. В.А. Журавель серед ознак зазначає природу походження цього різновиду завдань (ситуаційна зумовленість, локальність масштабу, варіантність виникнення тощо) та засоби їх вирішення [11, с. 13–20]. В.Ю. Шепітько справедливо наголошує на тому, що через проміжні (тактичні) завдання виконуються робочі функції тактичних операцій [26, с. 223–228]. Інші вчені, не аналізуючи детально сутність та зміст тактичних завдань, називають їх проміжними, зазначаючи, що вони призначені для встановлення одиничних фактів про окремі елементи або обставини події злочину [21, с. 96–105].

На нашу думку, представлені підходи, пропозиції, висновки та судження лише частково відображають сутність такої складної криміналістичної категорії, як «тактичне завдання», і не дозволяють повною мірою встановити найбільш значущі її ознаки. Тим більше, що окремі з цих підходів є дискусійними, потребують додаткової аргументації і не дають змоги диференціювати загальні (стратегічні) і тактичні завдання розслідування. Ось чому доцільно погодитися з тими науковцями, які наголошують, що «слід шукати такі ознаки, які б дозволяли більш чітко відрізнити це поняття від суміжних і виражали б його сутність» [10, с. 214–216].

Як видається, до ознак, які, з одного боку – зумовлюють визначення поняття і сутності тактичного завдання, а з другого – виступають критеріями розмежування між завданнями загальними (стратегічними) і тактичними можна віднести такі: 1) природа походження; 2) зміст; 3) обсяг вирішуваних питань; 4) засоби реалізації (вирішення).

Беручи до уваги наведені ознаки, можна стверджувати, що тактичним завданням притаманні ситуаційна зумовленість, варіантність виникнення, вибірковість вирішення. Тактичні завдання, у розумінні більшості науковців, що займалися дослідженням цієї проблематики, є завданнями проміжними, тобто виникають між основними, розташовані між ними і доповнюють, уточнюють останні. З цього приводу В.О. Коновалова слушно зауважує, що процес розслідування передбачає виокремлення як головних, загальних завдань розслідування, так і окремих, що мають за мету вирішення *епізодичних* (курсив наш. – В.Ш.) завдань [13, с. 18].

Проміжний характер тактичних завдань обумовлює локальність вирішуваних питань. Йдеться про обмежений, усічений обсяг вирішуваних питань порівняно із головними (загальними) завданнями розслідування. Це природно і в цьому проявляється співвідношення загального й окремого. Разом з тим самі тактичні завдання за обсягом вирішуваних питань і засобами їх вирішення можна поділяти на прості і складні (ускладнені). Перші виникають при проведенні окремих слідчих дій і для їх вирішення, як правило, достатньо застосування одного чи кількох тактичних прийомів у рамках провадження однієї слідчої дії. Другі, ускладнені, виникають із завдань розслідування, зумовлені слідчою ситуацією, є результатом її оцінки і передбачають застосування комплексних засобів вирішення (тактичні комбінації чи операції).

Отже, одним із засобів вирішення тактичних завдань є тактичні операції. Саме вони тісно пов'язані з тактичними завданнями, які, з одного боку, детермінуються слідчими ситуаціями, а з другого – самі визначають перелік і послідовність слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів, спрямованих на їх вирішення, що входять до змісту тактичної операції. При цьому взаємозв'язок тактичних завдань розслідування і тактичних операцій проявляється у такому: 1) тактична операція розробляється стосовно проміжного (тактичного) завдання розслідування; 2) тактична операція реалізується для вирішення проміжного завдання; 3) тактична операція буде ефективною тільки за наявності інформаційних даних, у відповідній слідчій ситуації [29, с. 175–184; 27, с. 355–361; 30, с. 194–199].

Водночас поширеність тактичних операцій у слідчій практиці не означає, що питаннями організації та проведення тактичних операцій вичерпується зміст процесу розслідування. Багато завдань розкриття та розслідування злочинів вирішуються не тільки через тактичні операції, але й в ході проведення одиничних слідчих дій, оперативно-розшукових або організаційних заходів. Як зазначалося у криміналістичній літературі, не будь-яке типове завдання породжує типову тактичну операцію, тому що завдання може бути вирішено і за рахунок проведення однієї слідчої дії [28, с. 185–192]. Крім того, тактичні операції забезпечують вирішення не всіх, а лише окремих, тактичних завдань розслідування, які мають проміжний характер і вирішення яких пов'язане із застосуванням комплексних тактичних засобів. Тому зведення розслідування злочинів лише до сукупності тактичних операцій має однозначно оцінюватися як спрощене розуміння складного процесу розслідування, яке не відповідає реальному положенню речей.

Таким чином, тактичне завдання – це ситуаційно зумовлена проміжна мета кримінального провадження, досягнення якої пов'язане із застосуванням тактичних засобів (тактичних прийомів, тактичних комбінацій, тактики слідчих (розшукових) дій, тактичних операцій та ін.).

Розмаїття поглядів науковців спостерігається й до проблем класифікації тактичних операцій. Так, О.В. Лагутін розглядає тактичні завдання пошукового характеру (розшук злочинця, що переховується, виявлення викраденого майна), а також тактичні завдання, спрямовані на встановлення певних фактів [16, с. 16–19]. А.В. Дулов називає тактичні завдання загального характеру (завдання, які виникають при розслідуванні будь-яких злочинів) і завдання, які виникають при розслідуванні злочинів певних видів (розкрадань, вбивств, дорожньо-транспортних подій та ін.) [8, с. 282–286]. Р.С. Белкін виокремлював завдання організаційного характеру (створення умов, які забезпечують результативність слідчих дій); завдання, направлені на встановлення конкретних фактів [2, с. 130]. Деякі вчені-криміналісти залежно від ступеня складності тактичних завдань розрізняють два їх види: прості і складні [20, с. 78; 19, с. 170].

У свою чергу, О.Ю. Головін пропонує класифікувати тактичні завдання на: дослідницькі та оперативно-управлінські; прості і складні; проміжні та основні (кінцеві); ті, що сформульовані слідчим, які виникають при сприянні спеціалістів, розроблені колективно членами слідчо-оперативної групи; першочергові та наступні [6, с. 256–260]. А.Ф. Волобуєв залежно від змісту тактичного завдання виділяє пізнавальні, організаційні, психологічні і виховні [5, с. 18]. Щодо останньої пропозиції, то вона видається доволі дискусійною, оскільки виокремлені завдання не розкривають тієї специфічної спрямованості, яка б зумовлювала потребу у застосуванні якихось спеціальних тактичних засобів, зокрема, тактичних операцій, для їхнього вирішення.

У криміналістичній літературі мали місце спроби щодо виокремлення тактичних завдань розслідування. Зокрема В.О. Образцов, до них відносить такі: виявлення злочинця; встановлення якоїсь обставини, включеної до кримінально-процесуального предмета доказування, і допоміжних фактів; викрит-

тя винного, виявлення викраденого, використання злочинцем транспортних засобів; розшук обвинуваченого, який переховується від слідчого [18, с. 55].

Як свідчить аналіз наведених пропозицій, збирання доказової інформації, встановлення та розшук злочинця, забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином, та інші завдання віднесені науковцями до розряду головних (стратегічних) завдань розслідування. І це природньо, оскільки вони випливають із диспозиції відповідної статті КК України, обставин, що підлягають доказуванню, які визначені законодавцем як обов'язкові для доведення й інтегрують властивості правової сутності конкретного злочину та дозволяють виокремити подію кримінально-правового характеру. У зв'язку з цим В.Є. Корноухов справедливо акцентує увагу на тому, що збирання доказів пронизує весь процес розслідування, як і їх дослідження й оцінка, а тому навряд чи може бути тактичною операцією [14, с. 126]. З огляду на висловлене, віднесення такого роду завдань до розряду тактичних викликає заперечення, а пропозиції деяких науковців розробляти та застосовувати такі тактичні операції, як «Збирання доказової інформації», «Збирання первинної інформації» [15, с. 266–269] та подібних їм, здається дискусійними.

Висновки. На наш погляд, заслуговує на увагу дослідження тактичних завдань з врахуванням стадійності кримінального провадження. Зокрема за цією підставою можна виокремити:

а) *тактичні завдання досудового розслідування*: 1) встановлення характеру події кримінального правопорушення; 2) встановлення місця і часу вчинення кримінального правопорушення; 3) встановлення способу вчинення та приховування кримінального правопорушення; 4) встановлення предмету злочинного посягання; 5) встановлення мотивів вчинення злочину; 6) встановлення особи злочинця; 7) встановлення особи потерпілого (жертви); 8) встановлення провокуючої поведінки жертви; 9) перевірка зв'язків потерпілого; 10) встановлення співучасників злочину; 11) затримання злочинця на місці злочину; 12) розшук особи, яка зникла з місця події і переховується від слідства; 13) перевірка алібі підозрюваного; 14) встановлення свідків; 15) перевірка обмови (самообмови); 16) нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб; 17) вивчення особи підозрюваного; 18) забезпечення захисту доказів; 19) забезпечення захисту потерпілого і свідків; 20) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, і вжиття заходів щодо їх усунення;

б) *тактичні завдання судового провадження*, зокрема: 1) забезпечення перевірки показань обвинуваченого; 2) забезпечення перевірки показань свідка; 3) забезпечення перевірки показань потерпілого; 4) забезпечення захисту доказів; 5) забезпечення захисту свідків; 6) забезпечення захисту потерпілих; 7) забезпечення огляду документів у судді та ін.;

в) *тактичні завдання, що потребують свого вирішення до початку досудового розслідування*, наприклад, тактичні завдання виявлення ознак злочину. Таке завдання, як правило, виникає до початку досудового розслідування і до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і може бути вирішено проведенням оперативно-тактичної операції.

Таким чином, віднесення того чи іншого завдання до розряду тактичного має відбуватися виважено, з урахуванням ознак, які притаманні цій категорії завдань і розкривають їх сутність, виходячи насамперед з того, що тактичні завдання є проміжними, тобто перебувають між основними і доповнюють, уточнюють останні. Так, до такого загального завдання розслідування, як встановлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, і доведення її вини, проміжними завданнями, що виникають на підставі певних слідчих ситуацій, можна віднести такі: 1) відшукання особи, яка зникла з місця події і переховується від слідства; 2) затримання особи, що підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення; 3) викриття особи щодо її причетності до вчиненого злочину; 4) перевірка алібі підозрюваного; 5) перевірка версії щодо інсценування; 6) здолання протидії розслідуванню з боку заінтересованої особи тощо. До зазначених тактичних завдань можуть бути розроблені відповідні тактичні операції. Виходячи з викладеного, дослідження проблеми взаємодії тактичних завдань та тактичних операцій дозволяє стверджувати, що при єдності, взаємозв'язку цих категорій керівну роль відіграють завдання, оскільки саме вони визначають характер засобів, які необхідно застосувати для успішного їх розв'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 2: Частные криминалистические теории / Р.С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – 464 с.
2. *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики: В 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р.С. Белкин. – М. : Акад. МВД СССР, 1979. – 486.
3. Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1972. – 608 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. *Волобуєв А.Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / А.Ф. Волобуєв. – Х., 2002. – 42 с.
6. *Головин А.Ю.* Криминалистическая систематика / А.Ю. Головин. – М. : ЛексЭст, 2002. – 305 с.
7. *Гранат Н.Л.* Характеристика следственных задач и психологические механизмы их решения: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.Л. Гранат. – М., 1973. – 20 с.
8. *Дулов А.В.* Проблемы развития криминалистической тактики / А.В. Дулов // Криміналістика ХХІ століття: матеріали Міжнар. наук.–практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. – Х. : Право, 2010. – С. 282–286.
9. *Дулов А.В.* Тактические операции при расследовании преступлений / А.В. Дулов. – Минск : Изд-во БГУ, 1979. – 128 с.
10. *Журавель В.А.* Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції / В.А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – 304 с.
11. *Журавель В.А.* Обставини, що підлягають з'ясуванню, у структурі криміналістичної методики / В.А. Журавель // Теорія та практика судової експертизи і

криміналістики: зб. наук. праць / [ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко [та ін.]. – Х. : Право, 2010. – Вип. 10. – С. 13–20.

12. *Здоровко С.Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції) / С.Ф. Здоровко; за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Гриф, 2004. – 176 с.

13. *Коновалова В.Е.* Тенденции развития теории криминалистической тактики / В.Е. Коновалова // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования: материалы расширен. заседания учен. совета Всесоюз. ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М. : ВНИИПРМП, 1978. – С. 16–18.

14. *Корноухов В.Е.* Методика расследования преступлений: теоретические основы: монография / В.Е. Корноухов. – М. : Норма, 2008. – 224 с.

15. *Кофанов А.В.* Криміналістика: питання і відповіді: Навч. посіб. / А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський, Я.В. Кузьмічов [та ін.]. – К. : ЦУЛ, 2011. – 280 с.

16. *Лагутин А.В.* Тактические операции при расследовании преступлений / А.В. Лагутин // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – К. : Выщ. шк., 1980. – Вип. –20. – С. 16–19.

17. *Лузгин И.М.* Методологические проблемы расследования / И.М. Лузгин. – М. : Юрид. лит., 1973. – 215 с.

18. *Образцов В.А.* Выявление и изобличение преступника / В.А. Образцов. – М. : Юристъ, 1997. – 334 с.

19. *Рапинов А.Р.* Судебная психология для следователей / А.Р. Рапинов. – М. : МООН СССР, 1967. – 290 с.

20. *Салтевський М.В.* Криміналістика: Підручник [у 2 ч.]. – Ч. 2 / М.В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001. – С. 78.

21. *Сорокотягин И.Н.* Использование специальных познаний в криминалистическом комплексе «установление неопознанного трупа или его частей» / И.Н. Сорокотягин // Тактические операции и эффективность расследования: сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1986. – С. 96–105.

22. *Степанюк Р.Л.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: Монографія / Р.Л. Степанюк; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. – Х. : НікаНова, 2012. – 382 с.

23. *Тищенко В.В.* Корыстно-насиленные преступления: криминалистический анализ: Монография / В.В. Тищенко. – Одесса : Юрид. л-ра, 2002. – 360 с.

24. *Тищенко В.В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія / В.В. Тищенко. – Одеса : Фенікс, 2007. – 260 с.

25. *Философский энциклопедический словарь* / Под ред. А.М. Прохорова. – М. : Инфра-М, 1998. – 575 с.

26. *Шепітько В.Ю.* Типовые тактические операции в системе информационного обеспечения следственной деятельности / В.Ю. Шепітько // Информационное обеспечение правоохранительной деятельности: проблемы, тенденции, перспективы : сб. науч. ст. – Калининград : Калининград. юрид. ин-т МВД России, 2007. – С. 223–228.

27. *Шепітько В.Ю.* Використання тактичних операцій у слідчій діяльності: теоретико-прикладні проблеми / В.Ю. Шепітько // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 355–361.

28. *Шепітько В. Ю.* Організаційно-тактичні засоби: поняття та значення / В.Ю. Шепітько, В.А. Журாவель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2009. – Вип. 18. – С. 185–192.

29. *Шепітько В.Ю.* Проблеми формування та застосування типових тактичних операцій у слідчій діяльності / В.Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – Вип. 1 (48). – С. 175–184.

30. *Шепітько В.Ю.* Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства / В. Ю. Шепітько // Питання боротьби зі злочинністю : зб наук пр. – Х. : Кроссруд, 2007. – Вип. 14. – С. 194–199.

31. *Шиканов В.И.* Информация к тактической операции «Атрибуция трупа»: Учеб. пособие / В.И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1975. – 182 с.

32. *Шиканов В.И.* Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В.И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1983. – 200 с.

Шевчук В.М. Значення теоретичних завдань для формування тактичних операцій

У статті досліджуються поняття тактичних завдань, їх види та вплив на формування та реалізацію тактичних операцій. Обґрунтовується, що тактична операція спрямована на вирішення тактичного завдання, під яким слід розуміти ситуаційно зумовлену проблему, яка потребує свого вирішення у процесі розслідування та судового провадження, обумовлену предметом доказування і передбачає застосування тактичних засобів, у тому числі й тактичних операцій. Виокремлення тактичних завдань пропонується здійснювати з врахуванням стадійності кримінального провадження: а) тактичні завдання досудового розслідування; б) тактичні завдання судового провадження; в) тактичні завдання, що потребують свого вирішення до початку досудового розслідування (тактичні завдання виявлення ознак злочину).

Ключові слова: тактична операція, тактичне завдання, поняття та класифікація тактичних завдань, тактичне завдання як один із чинників побудови тактичних операцій.

Шевчук В.М. Значение тактических задач для формирования тактических операций

В статье исследуются понятия тактических задач, их виды и влияние на формирование и реализацию тактических операций. Обосновывается, что тактическая операция направлена на решение тактической задачи, под которой следует понимать ситуационно обусловленную проблему, требующую своего решения в процессе расследования и судебного производства, обусловленную предметом доказывания и предусматривает применение тактических средств, в том числе и тактических операций. Выделение тактических задач предлагается осуществлять с учетом стадийности уголовного производства: тактические задачи досудебного расследования; тактические задачи судебного производства; тактические задачи, требующие решения до начала досудебного расследования (тактические задачи выявления признаков преступления).

Ключевые слова: тактическая операция, тактическая задача, понятие и классификация тактических задач, тактическая задача как один из факторов построения тактических операций.

Shevchuk V.M. The significance of tactical tasks for the formation of tactical operations

The concept of tactical tasks, their types and effects on the formation and implementation of tactical operations are studied. It is argued that a tactical operation is directed at the accomplishment of a tactical task, which should be understood as a problem

resulting from a particular situation and the subject of proof. Such problem needs solving in the process of investigation and judicial proceedings, which presupposes the application of tactical means, including tactical operations. Types of tactical tasks may be distinguished according to the stages of criminal procedure: a) tactical tasks of the preliminary investigation; b) tactical tasks of judicial proceedings, c) tactical tasks that need their accomplishing prior to preliminary investigation (tactical tasks of eliciting the properties of the crime).

Keywords: *tactical operation, tactical tasks, the concept and classification of tactical tasks, tactical task as one of the factors in the formation of tactical operations.*

Стаття надійшла до редакції 15.01.2014.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД У КОНТЕКСТІ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА 1956-1980-Х РОКІВ

Ж.О. Дзейко

доктор юридичних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Здійснення правових реформ в Україні неможливе без урахування вітчизняного історико-правового досвіду. Опрацювання історії вітчизняної законодавчої техніки сприяє недопущенню помилок при створенні нових законів та систематизації законодавства, є підґрунтям удосконалення законів та їх ефективної реалізації.

За радянських часів склалася ґрунтовна наукова база та практика застосування законодавчої техніки. Втім на процес її становлення в радянський період суттєвий вплив здійснило панування тоталітарного режиму. Це виявилось у теоретичних підходах до розуміння різних аспектів законодавчої техніки, у тому числі абсолютизації її інструментальної ролі, а також у практиці застосування правил і засобів законодавчої техніки. Мова йде про використання різноманітних юридичних конструкцій відповідно до інтересів пануючого класу, формулювання юридичних норм тощо. Саме тому наукові та практичні здобутки радянського періоду в сфері використання законодавчої техніки потребують переосмислення в аспекті становлення сучасної України як правової держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історико-правовим проблемам становлення законодавчої техніки в Україні та інших державах присвячені праці сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, у яких ґрунтовно досліджено певні етапи її розвитку: Л.Ф. Апт, О.Й. Вовка, А.Ю. Іванової, Т.В. Кашаніної, П.О. Ньюїної, І.Б. Усенка та ін. Але особливості становлення вітчизняної законодавчої техніки в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР) у контексті проведення кодифікації законодавства 1956-1980-х рр. потребують спеціального, системного аналізу. Це поглибить наукові уявлення з питань формування і розвитку правил і засобів законодавчої техніки, дасть можливість використати історичний досвід її наукового розуміння та практики реалізації.

Мета. Дослідження особливостей становлення вітчизняної законодавчої техніки в радянський період у контексті проведення кодифікації законодавства 1956-1980-х рр.

Основні результати дослідження. Суттєвий вплив на здійснення кодифікації законодавства в УРСР у досліджуваній період мав той факт, що Верховна Рада СРСР у 1957 р. «віднесла до відання союзних республік законодавство про устрій судів союзних республік і прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів» [1, с. 428]. Втім, як вірно зазначено у літературі, «основною особливістю другої кодифікації було посилення союзних начал, що означало ... посилення уніфікації законодавства» [2, с. 184]. Дійсно, видання Основ законодавства СРСР, яке лишалося у компетенції СРСР і на змісті яких ґрунтувалися кодекси союзних республік, абсолютизувало роль загальносоюзних актів і практично зводило нанівець значення законодавства союзних республік, хоча, відповідно до Конституції (Основного Закону) УРСР (1978 р.), Верховна Рада УРСР формально проголошувалася єдиним законодавчим органом [3].

Перш ніж розглянути проблеми застосування законодавчої техніки при проведенні кодифікації УРСР 1956-1980-х рр., враховуючи підвищену роль загальносоюзних нормативних актів у становленні законодавства УРСР, слід зазначити, що внаслідок здійснення кодифікації законодавства СРСР у цей період було прийнято низку нормативних актів, які можна об'єднати у такі групи залежно від їх значення і місця в системі законодавства СРСР: 1) загальносоюзні акти: основи законодавства Союзу РСР і союзних республік; загальносоюзні акти, які регулювали найбільш важливі питання державного ладу (Закон «Про Раду Міністрів СРСР» і ін.), кодекси СРСР (Митний кодекс СРСР і ін.), статuti й ін.; 2) республіканські акти, у тому числі кодекси Української РСР тощо.

Позитивними рисами проведення кодифікації законодавства УРСР 1956–1980-х рр. було те, що прийнято ряд кодифікованих актів, розробка яких характеризувалася застосуванням правил і засобів законодавчої техніки на вищому рівні (порівняно з їх застосуванням при здійсненні кодифікації 1920-х рр.), сформовано ряд нових галузей законодавства та ін. Утім створені акти втілили принципи і систему соціалістичного права і ґрунтувалися на загальносоюзному законодавстві, а як один із основних засобів законодавчої техніки застосовувалося відтворення нормативних приписів загальносоюзного законодавства у законодавстві УРСР.

Розглянемо основні правила і засоби законодавчої техніки, які застосовувалися при систематизації законодавства на прикладі кодексів УРСР. Що стосується кодифікації кримінального законодавства, то в «Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [4], прийнятих у 1958 р., уже використана юридична конструкція заборони застосування інституту аналогії. Відповідно до цих загальносоюзних основ законодавства, був прийнятий Кримінальний кодекс УРСР.

Кримінальний кодекс УРСР, затверджений Законом УРСР від 28.12.1960 р. і введений у дію з 01.04.1961 р. [5] (далі – КК 1960 р.), на відміну від Кримінальних кодексів 1922 р. та 1927 р., характеризується принципово іншими підходами як щодо його змісту, так і форми. Хоча структура КК 1960 р., так само, як і кримінальних кодексів 1920-х рр., складається із

Загальної та Особливої частин, утім загалом вона характеризується специфічною порівняно із її побудовою у Кримінальних кодексах 1922 р. та 1927 р. Загальна та Особлива частини КК 1960 р. були поділені на глави, що також були пронумеровані та мали назви. Крім того, Глава I Особливої частини була поділена на дві складові на основі критерію ступеня суспільної небезпеки державних злочинів. Глави містили статті, які також мали назви. Статті, в разі необхідності, поділені на частини, які не були пронумеровані і сформульовані у формі абзаців. Статті та частини статей у випадку необхідності були поділені на пункти, які починалися з нового рядка та були позначені за допомогою букв з дужкою справа. Використовувалися лише в окремих випадках примітки до статей КК 1960 р. «Перелік майна, який не підлягає конфіскації за судовим вироком», сформульований у формі «Додатку» до Кодексу [5] (на відміну від КК 1927 р., в якому цей Перелік закріплений у формі «Додатку до ст. 38 Кримінального кодексу»).

Законодавець не використав у КК 1960 р., на відміну від Кримінальних кодексів 1922 р. та 1927 р., юридичну конструкцію аналогії права і закону, що було закріплено при визначенні завдань КК 1960 р., підстав юридичної відповідальності та поняття злочину. Так, згідно з ч. 1 ст. 7 Кримінального кодексу, злочином визнавалося передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння [5]. Втім, враховуючи застосування бланкетного способу формулювання диспозицій окремих кримінальних норм (у статтях, які передбачають відповідальність за військові злочини та ін.), постає питання про застосування відповідних нормативних актів. Так, Статути Збройних Сил СРСР за радянських часів затверджувалися Указами Президії Верховної Ради СРСР і ін. (слід зазначити, що Статути Збройних Сил України затверджені Законами України, зокрема, це стосується Закону України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» [6]).

Крім того, в юридичній літературі стверджується, що на практиці інститут аналогії закону застосовувався, зокрема це стосується ст. 42 Кодексу [7, с. 9]. Тому слушними є твердження науковців – представників кримінального права (О. Коташевського, М. Хавронюка та ін.) про те, що необхідно «вказати в КК, що порушення інших нормативних актів є злочином лише у випадках, прямо передбачених в ньому» [8, с. 97], а також, що «порушення певних правил, визначених іншим нормативним актом, крім КК, визнається злочином лише у випадках, коли вони вчинені особами, зобов'язаними за законом дотримуватись цих правил, і коли це порушення потягло суспільно небезпечні наслідки, передбачених КК для злочинів, вчинених необережно» [9, с. 61]. Адже ця проблема не подолана і в Кримінальному кодексі України 2001 р.

Система Особливої частини КК 1960 р. були побудована на основі родового об'єкта злочину. На першому місці в Особливій частині Кодексу розташована глава, норми якої встановлюють відповідальність за вчинення державних злочинів. Відповідальність за вчинення злочинів проти соціалістичної власності (згідно із Законом від 17.06.1992 р. – проти державної і колективної власності) та проти особистої власності громадян (згідно із Законом від 17.06.1992 р. – проти індивідуального майна громадян) розмежовані в окремих

главах Кодексу. Крім того, можна підкреслити, що Глава II Особливої частини, яка визначала відповідальність за вчинення злочинів проти соціалістичної (пізніше – державної і колективної) власності, розташована попереду глав, які передбачали відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи, проти політичних і трудових прав громадян і ін.

У КК 1960 р. були випадки недоцільного застосування відсилок у статтях Особливої частини на норми, регламентовані у його Загальній частині. Так, ст. 217-1 КК 1960 р., якою КК був доповнений Указом від 18.11.1963 р. [10] та внесені зміни до неї Указом від 12.01.1983 р. [11], передбачена самовільна «без потреби» зупинка поїзда. Втім була норма ст. 16 КК 1960 р., яка регламентувала крайню необхідність, у зв'язку із чим потребу зупинки поїзда можна було розглядати як крайню необхідність. Тому, так само як у чинному КК 2001 р., навряд чи доцільно формулювати «окреме поняття крайньої необхідності стосовно самовільного зупинення поїзда» [7; с. 31].

Недоліки КК 1960 р. виявляються у наявності протиріч між назвами його статей та їх змістом (ст. 114, 134, 176-2 КК і ін.), недостатній конкретизації низки статей КК. Так, ст. 258 КК передбачала кримінальну відповідальність за «добровільну здачу у полон з боягузтва чи малодушності» [5], яка жорстоко каралася, що могло призвести до зловживань при її застосуванні. Отже, КК 1960 р. характеризується принципово іншими, порівняно із КК 1927 р., підходами щодо застосування правил і засобів законодавчої техніки, що виявилось у його змісті та формі. Втім КК 1960 р. виходить із ідеї першості інтересів держави.

08.12.1961 р. Верховна Рада СРСР затвердила Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік [12] та ввела їх в дію з 01.05.1962 р. Після цього почалася робота зі створення проектів цивільних кодексів союзних республік, у тому числі УРСР. Цивільний кодекс УРСР, затверджений Законом УРСР від 18.07.1963 р. і введений в дію 01.01.1964 р. [13] (далі – ЦК 1963 р.), фактично був кодексом не приватного права, а публічного права, про що свідчать закріплені у ньому відповідні юридичні конструкції норм і інститутів права, які є проявами одержавлення практично всіх сфер суспільного життя. Втім система побудови ЦК 1963 р. була досконалішою, порівняно із ЦК 1922 р.

Щодо структури ЦК 1963 р., то його текст структурований на розділи, які пронумеровані та мають найменування. Розділ III, у свою чергу, поділений на два структурних елементи (фактично вони є підрозділами, проте цей термін не вживається), які пронумеровані та мають назви. Розділи I, II та підрозділи Розділу III поділені на глави, які також пронумеровані та мають назви. Нумерація зазначених структурних елементів кодексу, а також його статей, є наскрізною. Важливим було запровадження назв статей у ЦК 1963 р., на відміну від ЦК 1922 р.

Під час розробки проектів цивільних кодексів союзних республік розгорнулася бурхлива дискусія щодо їх структури, в тому числі з питання включення до їх структури загальних частин. Вона завершилася тим, що, так само, як у ЦК УСРР 1922 р., структурно була виділена загальна частина також у ЦК УРСР 1963 р., що мало позитивне значення. Адже у Розділі I – «Загальні поло-

ження» – законодавець визначив завдання, відносини, що регулювалися цим Кодексом, загальні положення щодо осіб (громадян та юридичних осіб), угод, представництва і довіреності, позовної давності, що забезпечило єдність змісту цивільно-правових норм, які були закріплені у цьому акті. Крім того, Розділ II і Розділ III Кодексу містили загальні положення, які стосувалися права власності та зобов'язання, які конкретизували норми, закріплені у Розділі I («Загальні положення»).

Суттєвих змін, порівняно із ЦК 1922 р., зазнав зміст норм права, закріплених у ЦК 1963 р., що виявилось також у його структурній організації. Так, у цьому кодексі був сконструйований Розділ II «Право власності», на відміну від розділу, що мав назву «Речове право», який був сформульований у ЦК 1922 р., у якому як один із елементів його структури була створена глава I. «Право власності». Щодо подібних змін у структурній побудові ЦК РРФСР, то вони обґрунтовувалися твердженнями, що «відносини осіб до речей ... предметом правового регулювання взагалі не можуть бути», що радянське право «взагалі не знає таких речових прав на чужі речі, як сервітуту ... і ін.» [14; с. 19]. Важливе значення мало включення Розділів IV, V і VI, які регулювали авторське право, право на відкриття, винахід, раціоналізаторську пропозицію і промисловий зразок. Чіткіше і послідовніше, порівняно з ЦК 1922 р., врегульовано загальні положення про зобов'язання. Закріплено багато нових видів зобов'язань. Втім поділ майна на рухоме і нерухоме не був закріплений, що підкреслює його публічно-правовий характер.

Не були застосовані уніфіковані підходи до формулювання переліків у статтях та частинах статей. Так, якщо у ст. 2, 4, 6, 24 й ін. при створенні переліків нумерація взагалі не застосовується, то у ст. 8, 65, 103 й ін. – застосовується нумерація за допомогою арабських цифр із дужкою справа. У ЦК 1963 р., на відміну від попереднього, не було приміток до його статей. Отже, ЦК 1963 р., порівняно із ЦК 1922 р., характеризувався більшою досконалістю з погляду застосування правил і засобів законодавчої техніки.

Крім названих, в УРСР було прийнято низку інших кодексів, а також законів і підзаконних нормативних актів: Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР (1960 р.), який, на відміну від попередніх (1922 р. та 1927 р.), чіткіше і конкретніше визначав порядок провадження з кримінальних справ; Цивільний процесуальний кодекс Української РСР (1963 р.), Кодекс законів про працю Української РСР (1971 р.) і ін. Кодекси, як правило, за окремими винятками, затверджувалися у формі прийняття законів Української РСР. Крім того, з метою реалізації їх норм, в законах Української РСР про затвердження кодексів, давалося доручення Президії Верховної Ради Української РСР встановити порядок введення їх у дію та затвердити переліки законодавчих актів Української РСР, які втрачають чинність у зв'язку з введенням цих кодексів. Так, на підставі ст. 2 Закону Української РСР «Про затвердження Цивільного кодексу Української РСР» від 18.07.1963 р. та ст. 2 Закону Української РСР «Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР» від 18.07.1963 р., був прийнятий Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Цивільного і Цивільного

процесуального кодексів Української РСР» від 09.12.1963 р., а також укази, в яких був затверджений перелік законодавчих актів Української РСР, які втрачають чинність у зв'язку з введенням зазначених кодексів і ін. Як суттєвий недолік у застосуванні правил і засобів законодавчої техніки, який відобразився на якості законів, у тому числі кодексів, можна назвати занадто часте внесення змін до них. Це було зумовлено переважно недостатнім ступенем врахування як існуючого соціального, економічного та інших станів, так і прогнозів суспільного розвитку, закріпленням протиправних, хоча і законних, засобів досягнення цілей законів, що знижувало ступінь його позитивної ефективності. Крім того, зміни до законів, у тому числі до кодексів, вносилися указами Президії Верховної Ради Української РСР (яка здійснювала функції Верховної Ради Української РСР у період між її сесіями), що затверджувалися законами Української РСР.

Важливе значення для формування правової системи в УРСР мало прийняття Конституції Української РСР 1978 р. Відбулося всенародне обговорення її проекту (так само, як і Конституції СРСР), але при цьому Конституція Української РСР ґрунтувалася на Конституції СРСР 1977 р., та саме це обговорення мало формальний характер. Як позитивний факт можна оцінити прийняття Закону Української РСР «Про народне обговорення важливих питань державного життя Української РСР» від 04.06.1988 р. [15], відповідно до якого передбачалася можливість винесення на народне обговорення проектів законів та інших важливих питань державного життя республіки. Втім такі обговорення відбувалися формально. Інтенсифікація законодавчої діяльності в середині 1980-х років, яка великою мірою була зумовлена так званою «перебудовою», сприяла інтенсивнішому застосуванню правил і засобів законодавчої техніки, які були спрямовані на розвиток приватноправових відносин.

Висновки. Таким чином, дослідивши становлення законодавчої техніки в УРСР в контексті кодифікації законодавства 1956-1980-х років, приходимо до таких висновків. Кодекси, прийняті у 1960-80 рр., на відміну від кодексів 1920-х рр., характеризувалися принципово іншими підходами до змісту і форми. При закріпленні юридичних конструкцій було ліквідовано багато прогалин, конкретизація норм права та їх структурна побудова були досконалішими, була розроблена чіткіша система санкцій. Кодекси, як правило, за окремими винятками, затверджувалися законами Української РСР. З метою реалізації їх норм у законах Української РСР про затвердження кодексів давалися доручення Президії Верховної Ради Української РСР встановити порядок введення їх у дію та затвердити переліки законодавчих актів Української РСР, які втрачають чинність у зв'язку з введенням у дію цих кодексів. Недоліком у застосуванні правил і засобів законодавчої техніки, який позначився на рівні якості законів, автор вважає занадто часте внесення змін до них. Крім того, зміни до них (у законодавстві вживався також термін «доповнення», проте поняття «зміни» є більш широким), вносилися указами Президії Верховної Ради Української РСР, що затверджувалися законами Української РСР. Інтенсифікація законодавчої діяльності в середині 1980-х років сприяла засто-

суванню правил і засобів законодавчої техніки, які були спрямовані на розвиток приватноправових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України: Підруч.: У 2-х т. / [А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький, О.Л. Копиленко та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 2. – 580 с.
2. Друга кодифікація радянського права // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник / [Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б. та ін.]; Мироненко О.М. (ред.). – К.: Либідь, 1997. – С. 183–185.
3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Укр. РСР дев'ятого скликання 20.04.1978 р. – К.: Політвидав України, 1979. – 46 с.
4. Основи уголовного законодательства Союза РСР и союзных республик / [Закон «Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза РСР и союзных республик» от 25.12.1958 г.]. – М.: Госюриздат, 1960. – 24 с.
5. Кримінальний кодекс Української РСР: затвердж. Законом від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
6. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України. Затв. Законом України від 24.03.1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
7. *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) / Навроцький В.О. – К.: Атіка, 2001. – 272 с.
8. *Коташевський О.* Окремі недоліки нового Кримінального кодексу України / О. Коташевський // Право України. – 2002. – № 11. – С. 97–100.
9. *Хавронюк М.І.* Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / Хавронюк М.І. – К.: Істина, 2004. – 504 с.
10. Про внесення доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 18.11.1963 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 48. – Ст. 677.
11. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.01.1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 4. – Ст. 50.
12. Основи гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик / [Закон «Об утверждении Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик» от 08.12.1961 г.] // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1961. – № 50. – Ст. 525.
13. Цивільний кодекс Української РСР / [Закон Української РСР «Про затвердження Цивільного кодексу Української РСР» від 18.07.1963 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 30. – Ст. 463.
14. *Иоффе О.С.* Новый Гражданский кодекс РСФСР / О.С. Иоффе, Ю.К. Толстой. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. – 447 с.
15. Про народне обговорення важливих питань державного життя Української РСР. Закон Української РСР від 04.06.1988 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1988. – № 24. – Ст. 587.

Дзейко Ж.О. Особливості становлення вітчизняної законодавчої техніки в радянський період у контексті кодифікації законодавства 1956-1980-х рр.

У статті проаналізовані особливості становлення вітчизняної законодавчої техніки в радянський період у контексті кодифікації законодавства 1956-1980-х років. Досліджено основні засоби і правила законодавчої техніки, які було використано для створення кодексів, що стосуються формулювання норм права, побудови структури, використання юридичної термінології та ін.

Ключові слова: Українська Радянська Соціалістична Республіка, законодавча техніка, історія законодавчої техніки, засоби і правила законодавчої техніки, кодифікація.

Дзейко Ж.А. Особенности становления отечественной законодательной техники в советский период в контексте кодификации 1956-1980-х годов

В статье анализируются особенности становления отечественной законодательной техники в советский период в контексте кодификации 1956-1980-х годов. Исследованы основные приемы и правила законодательной техники, которые были использованы для создания кодексов, что касаются формулирования норм права, построения структуры, юридической терминологии.

Ключевые слова: Украинская Советская Социалистическая Республика, законодательная техника, история законодательной техники, приемы и правила законодательной техники, кодификация.

Dzeyko Zh.O. Peculiarities of national legal technique development in the Soviet period in legislation codification context in 1956-1980s.

The article deals with the peculiarities of national legal technique development in the Soviet period in legislation codification context in 1956-1980s. Basic means and rules of legal technique application are studied for code drafting pertaining to legal provisions formulation, structure framing as well as legal terminology application.

Keywords: Ukrainian Soviet Socialistic Republic, legal technique, history of legal technique, means and rules of the legislative technique, codification.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013.

САМОЗАХИСТ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

А.О.Матвійчук

*здобувач кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Особисте немайнове право на безпечне навколишнє природне середовище належить до кола прав, що забезпечують природне існування фізичної особи. Порушення цього права відбувається мало не щодня, однак здебільшого сприймається як невід’ємна ознака сьогодення. Прийнято вважати, що завдяки самозахисту може бути забезпечено оперативний, дієвий, економний захист суб’єктивного права [1, с. 19]. У зв’язку з цим запропонована нами тема дослідження набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження права учасників цивільних відносин на самозахист здійснюється у дисертаційній роботі О.І. Антонюк, серед російських авторів – у працях Д.В. Мікшиса, О.П. Зінов’євої, В.В. Меркур’єва, С.Н. Веретеннікової, Е.І. Гончарова. Також слід відмітити праці С.М. Бервено, Г.І. Балюк, Ю.В. Мици та ін. Питанню захисту права громадянина на сприятливе навколишнє середовище за цивільним законодавством Російської Федерації присвячена дисертація А.В. Ніколаєва, хоча питання самозахисту не знайшли в ній достатнього відображення. Окрім того, в тій чи іншій мірі тема захисту розкривається у всіх дослідженнях особистого немайнового права на безпечне/сприятливе навколишнє (природне) середовище/довкілля; тут слід відмітити дисертації М.І. Васільєвої, С.В. Шатаєвої, що досліджували згадане право з природничих та конституційно-правових засад відповідно. Водночас зауважимо, що в таких працях питанню відшкодування шкоди приділяється більше уваги, ніж усім іншим способам захисту разом узятим, а питання самозахисту, якщо і згадуються, то розглядаються побіжно.

Мета полягає у дослідженні особливості правового застосування самозахисту для захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище.

Основні результати дослідження. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст. 19 визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [2]. Ця норма є продовженням ст. 55 Конституції України, у ч. 5 якої встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Одні автори розглядають право на самозахист як самостійне [3, с. 8; 4, с. 8]; інші як один з елементів права на захист [1, с. 16]; право на самозахист природного блага називають природним правом людини [1, с. 16]. Самозахист розглядається як спосіб захисту [5, с. 909]; дехто вважає його одночасно і засобом, і формою захисту [6, с. 14-18]; деякі науковці доводять, що самозахист має бути виділений в окрему форму захисту (неюрисдикційну, особисту), в межах якої можуть бути застосовані різні способи захисту, як-то: припинення дії, яка порушує право, відновлення становища, яке існувало до порушення, зміна правовідносин тощо, без звернення до органів влади [3, с. 16; 1, с.10; 4, с. 9; 7, с. 7; 8, с. 5].

Науковці, аналізуючи інститут самозахисту цивільних прав, надають свої визначення, багато їх запропоновано російськими правниками, що пояснюється, на наш погляд, і тим, що Цивільний кодекс Російської Федерації, на відміну від ЦК України, не містить визначення самозахисту, хоча і допускає його відповідно до ст. 14 [9]. Однак в цілому правники погоджуються, що право на самозахист характеризують такі ознаки:

1) воно надає особі можливість самостійно здійснювати захист, не звертаючись до юрисдикційного органу (що не виключає можливість товариської допомоги та сприяння органів, що не вирішують справу по суті) [1, с. 8; 3, с. 7];

2) самозахист припустимий не лише у випадках наявного порушення суб'єктивного цивільного права чи посягання на нього, але і в тих випадках, коли створюється безпосередня та реальна загроза такого порушення чи посягання [10, с. 202; 1, с. 8; 3, с. 8; 4, с. 10]; зауважимо, однак, що ця теза, хоча і ґрунтується на ч.1 ст.19 ЦК України, викликає деякий сумнів з огляду на ч. 2 ст. 19 ЦК України, відповідно до якої способи самозахисту мають відповідати змісту права, *що порушене* (тут і далі курсив наш – А.М.), тобто за змістом норми сам факт порушення права передує моменту вибору способу самозахисту [2]. Для усунення суперечностей між ч. 1 та ч. 2 ст. 19 ЦК України, на наш погляд, доцільно викласти абз. 1 ч. 2 ст. 19 ЦК України в такій редакції: «2. Способи самозахисту мають відповідати змісту прав, що захищається, характеру його порушення чи посягання на нього, а також наслідкам, що спричинені таким порушенням чи посяганням». Відмітимо, що не всі науковці підтримують такий підхід: на думку О.П. Зінов'євої, «самозахист» є збірним поняттям випадків захисту цивільних прав, пов'язаних із самостійним припиненням правопорушення [7, с. 5-8];

3) це право може реалізуватися за допомогою заходів, які відповідають загальним або спеціальним критеріям правомірності, що відрізняє самозахист від самоправства, дії під час якого вчиняються з порушенням встановленого порядку [1, с. 8; 11, с. 44; 4, с.14]; подекуди окремо наголошується на співмірності відверненої та заподіяної шкоди [7, с. 7; 8, с. 8];

4) воно є цільовим правом і здійснюється з метою попередження, припинення порушення права або ліквідації наслідків порушення, що відрізняє самозахист від самосуду, спрямованого на покарання [1, с. 17].

Щодо змісту самозахисту єдності немає. Як правило, автори не заглиблюються у це питання, а акцентують увагу на діях у стані крайньої необхіднос-

ті та необхідної оборони. Д.В. Мікшис відмічає, що самозахист є родовим поняттям, що включає самооборону, самодопомогу (у позадоговірних зобов'язаннях) та оперативний вплив (у договірних відносинах) [3, с. 7]. Самооборона спрямована на відсіч порушення, а самодопомога – на відновлення порушеного права [3, с. 7]. Самодопомога – самостійне відновлення порушеного права, що знаходить своє вираження у знищенні чужого майна, затриманні зобов'язаної особи або захопленні її речей [3, с. 11]. Водночас, на думку Д.В. Мікшиса, цивільно-правове поняття «самозахист» сьогодні об'єднує так звані фактичні дії у стані необхідної оборони та крайньої необхідності й юридичні дії, пов'язані із застосуванням заходів оперативного впливу [3, с. 6]. Оскільки оперативний вплив можливий лише в рамках договірних відносин, у рамках цієї статті заходи оперативного впливу ми не розглядатимемо. Таким чином, у позадоговірних відносинах, з точки зору Д.В. Мікшиса, самозахист зводиться до вчинення дій у стані необхідної оборони та крайньої необхідності. С.Н. Веретеннікова також вважає, що в порядку самозахисту здійснюється три групи дій: міри оперативного характеру, у стані крайньої необхідності та необхідної оборони [4, с. 6]. На думку А.Б. Арзуманян, закон допускає самозахист прав на немайнове благо, однак, по суті, він зводиться до застосування заходів необхідної оборони та крайньої необхідності [12, с. 30]. Усі інші дії фактичного характеру не є способом захисту, а попереджувальними діями уповноваженої особи, що спрямовані на недопущення порушення права на немайнове благо [12, с. 30].

З таким підходом не можна повністю погодитися. Насамперед з тієї причини, що застосування заходів необхідної оборони та крайньої необхідності завжди передбачає заподіяння шкоди: у стані необхідної оборони шкода буде заподіяна правопорушнику, а в стані крайньої необхідності – третім особам, навколишньому природному середовищу тощо. Якщо в ході самозахисту жодної шкоди правопорушнику чи третім особам не заподіюється, мова про необхідну оборону чи крайню необхідність йти не може. По-друге, на наш погляд, самозахист можливий як при реальній загрозі порушення права, так і тоді, коли порушення права вже відбулося, але шкода ще не заподіяна, заподіюється або вже заподіяна, але не усунута. Можна навести приклади, коли особа самотужки долає наслідки порушення її права на сприятливе навколишнє природне середовище, намагаючись припинити порушення, зменшити розмір заподіяної шкоди чи власними силами її усунути (а вже потім пробувати відшкодувати збитки через суд або в позасудовому порядку): порятунок майна та життя у разі надзвичайної ситуації, вжиття невідкладних заходів для припинення дії несприятливого чинника (наприклад, зміцнення берегів шляхом закладення багаторічних насаджень, ліквідація незаконних сміттєзвалищ власними силами тощо – тобто дії, обов'язок здійснення яких покладається на відповідні державні чи муніципальні служби, однак які цього не роблять, і внаслідок їх бездіяльності заподіюється шкода особі), звернення до засобів масової інформації у боротьбі із забруднювачами навколишнього природного середовища, складання дигерами-ентузіастами карт незаконних врізок до каналізаційної мережі і їх подальша передача підприємствам, що забезпечують утримання та

експлуатацію каналізаційних мереж, для вжиття заходів реагування, фізичне перешкоджання знищенню зелених насаджень, що вже не раз відбувалося у містах України тощо.

Самозахист завжди є правомірною поведінкою, що забезпечується виконанням таких умов: здійснюється від порушень і протиправних посягань, які є явними та реальними; способами, не забороненими законом та адекватними моральним засадам суспільства, змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідками, що спричинені цим порушенням [2; 10, с. 199-207; 1, с. 10-11; 3, с. 6]. На думку Ю.В. Мици, не є самозахистом протидія перебігу подій чи природним явищам [10, с. 202]. З цією думкою ми не можемо погодитися, оскільки порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище може відбуватися не лише внаслідок правомірної поведінки, але й у результаті шкідливого (несприятливого) впливу навколишнього природного середовища, дії стихійних сил природи. І якщо юрисдикційні способи захисту в даному випадку будуть малоефективні, інстинкт самозбереження змусить людину вжити всіх можливих від неї заходів, аби запобігти порушенню свого права чи хоча б мінімізувати можливу шкоду, що, зрештою, і складає самозахист.

Розглянемо умови правомірності самозахисту детальніше саме на прикладі особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище.

1. *Реальне порушення суб'єктивного цивільного права чи посягання на нього, або створюється безпосередня та реальна загроза такого порушення чи посягання.* Слід підкреслити, що мова йде саме про порушення суб'єктивного цивільного права, а не норм галузевого законодавства, які сприяють його реалізації. Це пояснюється, зокрема, тим, що пересічні громадяни рідко володіють як знаннями про екологічні стандарти, нормативи, вимоги тощо, так і знаннями і засобами, що дозволяють встановити порушеннях указаних правових норм. Однак не треба бути ані правником, ані екологом, аби розуміти, що вода не повинна бути жовтою, у повітрі не має бути смороду тощо. Водночас судова практика схиляється до того, що самозахист припустимий, якщо дії порушника не тільки є протиправними, але й узагалі не мають і не можуть мати будь-якої правової підстави [10, с. 204].

Відмітимо особливості цивільного захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, які визначають і можливості та ефективність застосування самозахисту цього права:

— право на захист, у тому числі самозахист, від конкретного порушення, як і саме порушення, може існувати роками та навіть десятиліттями; у разі посягання на особисті немайнові права в рамках цивільних відносин особа може перебувати у ситуації посягання роками і навіть не помічати цього, або ж просто не зважати чи навіть схвалювати (напр., якщо ціна питання – зайнятість населення у депресивному регіоні);

— за такий довгий період особа має можливість використати безліч юрисдикційних способів захисту, однак це не є її обов'язком, і навіть нехтування всіма формами захисту не впливає на чинність її права на безпечне навко-

лишне природне середовище; у той же час застосування юрисдикційних способів захисту може не дати бажаного результату навіть попри фактичне заподіяння істотної шкоди як безпосередньо правам особи, так і навколишньому природному середовищу;

— порушення права не обов'язково відбувається постійно і рівномірно, можлива радикальна зміна обставин як в кращий бік (наприклад, закриття сміттевого полігону, поступове самоочищення вод), так і в гірший (наприклад, перетворення підземних вод на непридатні для пиття);

— зважаючи на поступовий, а подекуди і латентний характер порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, часто особа приходиться до усвідомлення необхідності вжиття негайних та/або радикальних заходів лише тоді, коли виправити ситуацію самотужки чи навіть об'єднавши зусилля з самим правопорушником вже неможливо (або ж дуже складно і довго);

— неспівмірність кредитора і боржника: на стороні кредитора, як правило, фізична особа, а на стороні боржника – промислове підприємство, – тож сторони не можуть зрівнятися у своїх можливостях як правового, так і неправового впливу одне на одного;

— як правило такий самозахист вимагає активного впливу на кредитора, у т.ч. і з заподіянням йому шкоди, що межує із самоправством;

— відносини з приводу права особи на безпечне навколишнє природне середовище регулюються не тільки і не стільки нормами приватного права, як нормами публічного права;

— невідповідність в оцінці змісту права на безпечне навколишнє природне середовище з боку судової системи та пересічних громадян: суди тлумачать це право у нерозривному зв'язку із дотриманням природоохоронного законодавства, що веде до неможливості застосування самозахисту від порушень, не пов'язаних із порушенням природоохоронного законодавства, а пересічні громадяни розуміють, так би мовити, «на хлопський розум» – тобто перш за все як можливість користуватися безпечними природними ресурсами.

Ключову роль для розуміння цієї умови правомірності самозахисту має саме остання виділена нами особливість цивільного захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище: фізична особа не здатна сприйняти і змиритися з тим фактом, що діяння, які очевидно завдають шкоди її правам, можуть бути легітимними з точки іншого законодавства.

Тут слід згадати пропозицію О.І. Антонюк про доповнення ст. 1169 ЦК ч. 3 такого змісту: «Шкода, завдана особою, яка діяла у стані уявного самозахисту, тобто коли вона помилково припустила існування порушення чи його реальної загрози, не підлягає відшкодуванню, якщо обстановка, яка склалася, давала достатньо підстав вважати, що порушення чи його реальна загроза існували, і особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення. Особа, винна у виникненні в іншій особи стану уявного самозахисту, зобов'язана відшкодувати завдану під час цього шкоду» [1, с. 16]. На наш погляд, запропонована О.І. Антонюк редакція норми непридатна для цивільного права. По-перше, у той час як практика показує неприпустимість

бездумного перенесення інститутів, історично сформованих для потреб кримінального права у цивільне, О.І. Антонюк конструює уявний самозахист за прикладом уявної оборони. Відповідно ст. 37 Кримінального кодексу України, п. 7 постанови Пленуму Верховного суду України від 26.04.2002 № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» стан уявної оборони виникає у випадках, коли реального посягання немає, але в особи під впливом дій іншої особи (осіб) та особливостей ситуації, в якій вчинено ці дії, виникає помилкове враження про вчинення (чи реальну загрозу вчинення) суспільно небезпечного посягання, внаслідок чого вона заподіює шкоду, вважаючи, що перебуває у стані необхідної оборони [13; 14]. Питання про те, чи дійсно в особи були підстави для помилкового висновку про наявність суспільно небезпечного посягання, вирішується з урахуванням конкретних обставин справи [14]. Якщо особа в обстановці, що склалася, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення щодо реальності суспільно небезпечного посягання, але перевищила межі захисту, який потрібно було застосувати, її дії мають розцінюватись як перевищення меж необхідної оборони [14]. Коли ж особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального посягання, її дії кваліфікуються як заподіяння шкоди через необережність [14]. По-друге, доповнення до ст.1169 ЦК України у запропонованій редакції не узгоджуються з ч.2 цієї статті, відповідно до якої шкода третім особам, заподіяна під час самозахисту, в будь-якому випадку підлягає відшкодуванню; у пропозиціях О.І. Антонюк не зрозуміло, хто і від відшкодування якої саме шкоди звільняється. По-третє, самозахист цивільними способами принципово відрізняється від самозахисту, що має кримінально-правову оцінку, тим, що відсутня ситуація загрози найвищим людським цінностям: життю, здоров'ю, безпеці, тож особа має можливість трічі подумати, перш ніж прийняти будь-яке рішення, у зв'язку з чим та обставина, що «особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення» є практично бездоказовою. По-четверте, цивільне законодавство вже встановило презумпцію добросовісності особи: відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом [2]. У той же час, цивільне законодавство – не кримінальне: завдана шкода повинна бути відшкодована, а права інших осіб не повинні бути порушені лише тому, що комусь щось здалося.

О.І. Антонюк також відстоює тезу про те, що за наявності рішення суду про відмову у захисті особа не має права вдаватися до самозахисту, а може оскаржити це рішення у визначеному порядку [1, с. 8]. Ми не погоджуємося з цією тезою з кількох підстав. По-перше, в судовому захисті може бути відмовлено з різних причин, зокрема у зв'язку зі спливом строку позовної давності. Однак, ця обставина не спричиняє втрату права, а лише за змістом ст. 256 ЦК України позбавляє особу можливостей скористатися судовим захистом (та й то лише у випадку, якщо про це заявить відповідач) [2]. По-друге, життя не стоїть на місці і обставини постійно змінюються. Судовий розгляд може тривати роками. Тож не виключено, що після винесення конкретного судового

рішення вже не існуватиме тих обставин, за яких воно виносилося. По-третє, в рамках судової форми захисту лише в ч. 2 ст. 16 ЦК України передбачено 10 способів захисту; відмова суду у захисті одним способом не означає неможливість застосування інших способів захисту судом (адже згідно процесуального законодавства не допускається повторний розгляд справи за наявності одночасно трьох умов: між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав). Теза О.І. Антонюк могла б бути справедливою по відношенню до окремих випадків захисту майнових прав, зокрема якщо судом встановлено їх відсутність. Однак по відношенню до більшості особистих немайнових прав, зокрема, щодо всіх тих, які забезпечують природне існування фізичної особи, суд не може винести рішення про заперечення цього права.

Теза О.І. Антонюк видається вельми сумнівною і по відношенню до особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. Так, пануюча у судовій практиці нормативістська, або об'єктивна, теорія протиправності, призводить до того, що суди відмовляють у захисті цього права та відшкодуванні заподіяної шкоди на тій підставі, що відповідач не порушує конкретних норм природоохоронного законодавства, хоча в рішенні суду встановлюється факт заподіяння шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю відповідача і завданою ним шкодою. Інакше кажучи, досліджувана нами судова практика свідчить, що у справах про захист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище суди насамперед з'ясовують наявність/відсутність у діяч відповідача порушень природоохоронного, санітарного, протипожежного, містобудівного чи іншого законодавства. Порушення згаданого законодавства і порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище ототожнюються: за наявності такого порушення презумується порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище; якщо порушення природоохоронного чи іншого галузевого законодавства не встановлено, суди доходять до висновку про відсутність підстав для захисту особистого немайнового права. Водночас втілення на практиці вказаної тези О.І. Антонюк означає позбавлення особи останніх можливостей захисту її особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище.

2. *Самозахист має здійснюватися способами, що не заборонені законом.* Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Окремого переліку способів самозахисту закон не встановлює. У Конституції право на самозахист не пов'язується з неможливістю отримати державний захист [1, с. 5].

Одні автори стверджують, що самозахист може проявлятися у вчиненні як активних дій, так і бездіяльності [10, с. 207; 3, с. 6]; інші вважають, що самозахист може здійснюватися лише у формі дій, являє собою односторонній акт [4, с. 10; 8, с. 4; 7, с. 14]. Стверджується, що способи самозахисту – конкретні юридичні заходи щодо відсічі, усунення чи припинення правопорушення, відновлення становища, що існувало до правопорушення [4, с. 12]. Інші автори

вважають, що самозахист може здійснюватися діями як юридичного так і фактичного характеру [1, с. 13; 15, с. 8].

Робляться спроби класифікувати способи самозахисту за різними ознаками [3, с. 9; 8, с. 16; 15, с. 9; 7, с. 9].

Оскільки перелік способів самозахисту є невичерпний, то відмітимо лише ті діяння, які не можуть розглядатися як спосіб цивільного самозахисту не лише особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, а будь-якого суб'єктивного цивільного права взагалі:

1) діяння, що визнаються злочином або адміністративним правопорушенням (крім випадків, що виключають протиправність такого діяння), оскільки, як зазначалося, самозахист – це завжди правомірна поведінка;

2) діяння, що за відсутності ознак злочину і адміністративного правопорушення, суперечать моральним засадам суспільства – на підставі абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України;

3) діяння, що не входять до кола перелічених вище, але завдають шкоди навколишньому природному середовищу, культурній спадщині – на підставі ч. 2 ст. 13 ЦК України;

4) діяння, для яких заподіяння шкоди є метою, а не способом її досягнення – на підставі ч. 3 ст. 13 ЦК України.

Вважаємо за необхідне дати певні пояснення до останнього пункту. Відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦК України шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується [2]. Згідно ч. 2 ст. 1169 ЦК України якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала [2]. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію [2]. Така конструкція статті є складною для розуміння. У ч. 1 ст. 1169 ЦК України вочевидь йдеться лише про шкоду, заподіяну в ході самозахисту правопорушнику – такий висновок ми робимо з ч. 2 цієї статті, в якій вже йдеться про шкоду «іншій особі» [2]. Зауважимо, що за змістом ч. 1 ст. 1169 ЦК України шкода правопорушнику може бути заподіяна як в стані необхідної оборони, так і при застосуванні інших способів самозахисту [2]. Як вже зазначалося, необхідна оборона – заподіяння шкоди необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання [13; 14]. Отже, логічно припустити, що в інших випадках заподіяння шкоди в ході самозахисту цивільних прав шкода, що заподіюється правопорушнику у відповідь, недостатня для негайного відвернення чи припинення посягання. Наприклад: сусід у 5 метрах від вашої криниці вирив яму під септик (у той час як згідно санітарних нормативів має бути не менше 10 метрів), а ви вночі цю яму засипали (адже яму можна вирити знову); мешканці села перегородили дорогу сміттевозам, аби ті не звозили сміття на полігон за селом (але полігон не закритий, тож сміття все рівно туди возитимуть – чи то окружною дорогою, чи то розблокують перегорожену). Під необхідну оборону ці дії не підпадають. Вочевидь саме це і

мається на увазі у ч. 1 ст. 1169 ЦК України. Таким чином, відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦК України самозахист допускає заподіяння шкоди особі, дії якої викликали необхідність захисту. Така шкода може завдатися як у стані необхідної оборони, так і при використанні інших способів захисту.

С.Н. Веретеннікова, досліджуючи самозахист за цивільним законодавством Російської Федерації, звертає увагу на ту обставину, що реалізуючи право на самозахист, управомочена особа, як правило, завдає шкоди іншій особі [4, с. 11]. О.П. Зінов'єва вважає недоліком чинного російського законодавства те, що самозахист, застосування якого в даний час не обумовлене неможливістю усунення небезпеки іншими засобами, є підставою для звільнення від відшкодування завданої шкоди в силу визнання її правомірною дією, однак у той же час створено передумови для визнання самостійних дій, спрямованих на припинення неправомірної поведінки, зловживанням права [7, с. 6].

Спрямованість дій виключно на заподіяння шкоди відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України свідчить про зловживання правом [2]. Цікавим є питання чи можливе зловживання правом на самозахист? Перш за все відмітимо, що відповідь на це питання залежить від того, чи розглядається сам захист як самостійне право, чи як властивість суб'єктивного цивільного права. Застосування першого підходу веде нас до ствердної відповіді. Прихильники другого підходу мали б стверджувати, що можливе лише зловживання суб'єктивним цивільним правом, а не правомочністю в його складі. Автор цієї статті притримується останнього підходу і включає секундарне право на захист (правомочність на захист) до складу особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. У цілому неможливість зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище ми вже обґрунтували у наших попередніх дослідженнях [16, с. 67]. Тож у рамках цієї статті ми лише розглянемо питання чи може перевищення меж необхідної оборони розглядатися як зловживання суб'єктивним правом? На наш погляд, відповідь ні, не може. Принциповою відмінністю між зловживанням правом та перевищенням меж необхідної оборони є те, що в першому випадку відсутнє порушення права як першопричина, особа діє усвідомлено, умисно з наміром лише завдати шкоди іншій особі (шикана) або заподіяна шкода розглядається нею як спосіб досягнення легальної мети (зловживання правом в інших формах) [17, с. 15]; у разі перевищення меж необхідної оборони особа також умисно заподіює шкоду (причому заподіяння шкоди є обов'язковою, а не факультативною, як у випадку зловживання правом, ознакою), однак ця шкода є способом негайного відвернення посягання, хоча і не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту [14].

3. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, яким воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Оскільки, як вже зазначалося, перелік способів самозахисту цивільних прав практично необмежений, видається, що виробити чіткіші критерії їх застосування неможливо. Це є і проявом диспозитивності в цивільному праві,

і водночас ще більше ускладнює самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище: дії усупереч порядку розцінюються як самоправство, а порядок самозахисту нечітко визначений. І якщо у відносинах між приватними фізичними особами ще подекуди можливий ефективний самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, не забезпечений силою державного примусу він не може бути ефективною формою захисту цього права від посягань з боку інших учасників цивільних відносин.

Як зазначалося вище, відносини з приводу права особи на безпечне навколишнє природне середовище регулюються не тільки і не стільки нормами приватного права, як нормами публічного права, зокрема природоохоронного. Численними законами та підзаконними актами України визначається порядок дій у найрізноманітніших випадках, у тому числі початок будь-якої господарської діяльності, здійснення контролю за нею, стягнення екологічного податку, що є своєрідною платою державі за негативний вплив на навколишнє природне середовище тощо. У загальнодержавних масштабах держава, з одного боку встановлює заборону на заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу (ч. 2 ст. 293 ЦК України), а з іншого – легітимізує таку діяльність через систему дозволів, норм викидів, лімітів тощо. В результаті фізична особа з усіма її немайновими правами, у тому числі правом на безпечне навколишнє природне середовище, залишається десь осторонь взаємовідносин між державою і суб'єктами господарювання, не маючи ані фактичних, ані юридичних ефективних засобів впливу ні на першу, ні на других.

Науковці не дійшли згоди щодо можливості існування ситуацій самооборони та крайньої необхідності в ході самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. На думку М.Н. Малєїної, дії в стані необхідної оборони та крайньої необхідності є самозахистом немайнових прав на життя, здоров'я, фізичну та психічну недоторканість [18, с. 44]. На думку М.І. Васильєвої, очевидно, що потребують спеціального обґрунтування можливість та умови кваліфікації перебування особи, що захищає своє право на сприятливе навколишнє природне середовище (в порядку самозахисту) чи громадський екологічний інтерес, у стані, що виключають протиправність діяння, адже на даний час ситуації необхідної оборони та крайньої необхідності для такої категорії справ практично недоказові, бо історично ці інститути формувалися для випадків захисту життя, здоров'я, майна у ситуації прямого посягання, пов'язаних з активними діями особи (необхідна оборона) і в різних техногенних і природних надзвичайних ситуаціях (крайня необхідність) [19, с. 31]. О.І. Антонюк відмічає, що право особи на безпечне навколишнє середовище може бути захищене діями як у стані необхідної оборони, так і крайньої необхідності (шляхом пошкодження обладнання та перешкоджання його роботі зі скидання отрути у воду, землю) [1, с. 13]. Д.В. Мікшис пропонує розширити способи самозахисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє середовище, доповнивши Цивільний кодекс Російської Федерації дозволом на самостійне зупинення діяльності, яка створює підвищену небезпеку для оточуючих, якщо неможливо негайно зупинити таку діяльність у

судовому порядку, за умови що продовження такої діяльності істотно порушить право громадян на сприятливе навколишнє середовище, загрожує заподіянням істотної шкоди екологічній безпеці [3, с. 9]. На наш погляд, подібні дозволи в цивільному законодавстві неприпустимі і не сприятимуть більш ефективній реалізації права особи на сприятливе навколишнє середовище, а лише легалізують самоправство. По-перше, з тексту норми не зрозуміло, хто саме і в який спосіб може зупинити діяльність: працівник, керівник (якщо йому раптом заманеться) такої діяльності, будь-яка третя особа, зокрема рейдер, можуть правомірно раптово відключити завод з переробки небезпечних відходів від енергопостачання чи відібрати печатку в директора цього заводу, чи забарикадувати під'їзні шляхи? По-друге, раптове припинення діяльності, яка сама по собі створює небезпеку, як правило, загрожує ще більшою небезпекою. Саме на такий випадок у п.7 Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища, затвердженого постановою Верховної Ради України від 29.10.1992 № 2751-ХІІ, встановлено: не допускаються термінові тимчасова заборона (зупинення) чи припинення діяльності підприємства, якщо це може призвести до аварійної ситуації [20].

Відзначимо, що ЦК України містить визначення дій у стані крайньої необхідності – спрямовані на усунення небезпеки, що загрозувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами [2]. Це характерне для надзвичайних ситуацій. Не зрозумілим однак є таке: якщо заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності охоплюється поняттям самозахисту (на чому сходяться усі дослідники), то чому питання про відповідальність за таку шкоду не регулюється ст. 1169 ЦК України, а винесене в окрему ст. 1171 ЦК України? Звертає на себе увагу і та обставина, що положення про відповідальність за шкоду, завдану в разі здійснення права на самозахист, та завдану у стані крайньої необхідності, розміщені у двох статтях ЦК України не послідовно, а ще й розділені між собою. У Цивільному кодексі Російської Федерації такої проблеми немає, оскільки норми про відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності та необхідної оборони не просто розміщені в двох послідовних статтях, але і мають однойменні назви – «ст. 1066 Завдання шкоди в стані необхідної оборони», «ст. 1067 Завдання шкоди в стані крайньої необхідності» [9]. Інша шкода, заподіяна в ході самозахисту, вочевидь відшкодовується на загальних підставах.

На наш погляд, відповідно до цивільного законодавства України самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище у ситуації крайньої необхідності неможливий у зв'язку з таким. Режим крайньої необхідності вимагає дій на захист прав та інтересів третіх осіб, фактично особа діє на користь якоїсь третьої особи [5, с. 910]. Тобто, власні права та інтереси не можуть бути об'єктом захисту у стані крайньої необхідності. Особисте немайнове право на безпечне навколишнє природне середовище має свої особливості. По-перше, воно належить кожній особі від народжен-

ня. По-друге, на відміну від інших особистих немайнових прав, як-то на здоров'я, на життя, на ділову репутацію, його об'єкт не в кожного свій (життя, здоров'я, сім'я, честь, гідність тощо), а спільний – один на всіх. У зв'язку з цим особа, яка захищає від небезпеки чуже право на безпечне навколишнє природне середовище, завжди захищатиме і своє власне право, що за змістом ст. 1171 ЦК України виключає ситуацію крайньої необхідності. Зауважимо, що в Цивільному кодексі Російської Федерації питання вирішується інакше, оскільки відповідно до ст. 1067 у стані крайньої необхідності особа може захищати від небезпеки як інших осіб, так і себе [9].

Положення про необхідну оборону цивільний закон не розкриває, тож його за аналогією беруть зі ст. 36 Кримінального кодексу України: необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони [13]. Зауважимо, що на наш погляд, поява у ЦК України норм з приводу необхідної оборони та крайньої необхідності мала на меті лише врегулювати цивільний порядок відшкодування шкоди як майнової, так і моральної, завданої у ситуаціях, які виключають кримінальну відповідальність, тобто у стані необхідної оборони та/або крайньої необхідності, а не створювати нові способи самозахисту цивільних прав, які ще й виключають відшкодування шкоди.

Слід погодитися з М.І. Васильєвою, що самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище у стані необхідної оборони сьогодні практично бездоказовий. Відмітимо однак, що він є і маловірогідним, зважаючи на особливості захисту цього особистого немайнового права, викладені вище. Водночас важливо усвідомити, що самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище несе в собі загрозу, пов'язану з неможливістю передбачити наслідки, до яких призведе та чи інша шкода, заподіяна особою, що захищається. У зв'язку з цим ми повністю схвалюємо тенденцію, виявлену О.П. Зінов'євою, яка на основі аналізу історичних пам'яток права Росії, зарубіжних країн і сучасного законодавства дійшла висновку, що в їх розвитку спостерігається стійка тенденція до обмеження права вчиняти дії, спрямовані на самостійну протидію правопорушенню [7, с. 5]. Ця практика втілена і в українському законодавстві. Так відповідно до ст. 1163 ЦК України фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто створює [2]. Згідно ст. 1164 ЦК України у разі неусунення загрози життю, здоров'ю або майну фізичної особи або майну юридичної особи заінтересована особа має право вимагати:

- 1) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози;
- 2) відшкодування завданої шкоди;
- 3) заборони діяльності, яка створює загрозу [2].

Таким чином, якщо має місце порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище пов'язане зі створенням загрози життю, здоров'ю чи майну фізичної особи за відсутності ознак стану необхідної оборони, особа має право вимагати усунення загрози від того, хто її створив, а в разі відмови у задоволенні вимог – вимагати вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози від уповноважених органів, відшкодування завданої шкоди та/або заборони діяльності, яка створює загрозу. Однак особа не вправі заподіювати комусь чи чомусь шкоди для самостійного відвернення загрози.

Оскільки законодавець не надає особі право заподіювати шкоду у відповідь на створення загрози її життю, здоров'ю чи майну (звісно за умови, якщо загроза не викликана кримінально караним діянням), сумнівним є те, що заподіяння шкоди в ході самозахисту права в умовах, коли згадана загроза відсутня, буде виправданим та відповідатиме умовам правомірності захисту, визначеним ст.19 ЦК України. Водночас ми визнаємо, що можливі ситуації, за яких дійсно відсутня загроза життю, здоров'ю чи майну особи і поряд з цим має місце порушення її особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. За таких обставин, враховуючи що засоби протидії не повинні суперечити моральним засадам суспільства, й очевидно (цей висновок не потребує обґрунтування правовими нормами), що жоден акт законодавства не спонукає до заподіяння шкоди, за загальним правилом заподіяння шкоди засуджується і розглядається, в кращому випадку, як неминуче, небажане, але допустиме зло, вважаємо, що шкода, завдана в ході самозахисту (крім стану необхідної оборони), буде правомірною, якщо:

1) Заподіяна шкода є мінімально можливою для негайного зупинення порушення чи посягання (наприклад, якщо з метою блокади роботи шкідливого виробництва, розміщеного без відповідної дозвільної документації на території села Слобідка Оленівська Кам'янець-Подільського району, що на Хмельниччині, його мешканці перекопають під'їзд до підприємства (як погрожували) [21]).

2) Застосування інших способів захисту в конкретний момент часу є неможливим або неефективним.

Висновки. Самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище – форма захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, що полягає у застосуванні будь-яких засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільству, з метою припинення чи тимчасового зупинення порушення цього права чи посягання на нього, поновлення права та відшкодування завданої порушенням/посяганням шкоди.

Способи самозахисту особистого немайнового права мають відповідати змісту права, що захищається, характеру його порушення чи посягання на нього, а також наслідкам, що спричинені таким порушенням чи посяганням. Перелік способів самозахисту особистого немайнового права особи на безпечне навколишнє природне середовище включає необхідну оборону, інші способи, встановлені законом (зокрема, припинення дії, що порушує право, віднов-

лення становища, що існувало до порушення, відшкодування шкоди, звернення до компетентних органів для вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози життю, здоров'ю та майну тощо), а також способи, самостійно визначені особою. Не охоплюється самозахистом особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище дії у стані крайньої необхідності.

Шкода, завдана правопорушнику в ході такого самозахисту, вважається правомірною, якщо особа перебувала у стані необхідної оборони (без перевищення її меж); при застосуванні інших способів самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище заподіяння шкоди правопорушнику вважається правомірним, якщо заподіяна шкода є мінімально можливою для негайного зупинення порушення чи посягання, а застосування інших способів захисту в конкретний момент часу є неможливим або неефективним. В усіх інших випадках шкода вважається завданою неправомірно і відшкодовується на загальних підставах. Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка вчинила протиправну дію, а якщо способи самозахисту, хоча і не заборонені законом та моральними засадами суспільства, не відповідали умовам, визначеним абз. 1 ч. 2 ст. 19 ЦК України, така шкода відшкодовується особою, що її завдала.

Водночас зважаючи на виділені нами особливості захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, розвиток законодавства у цій сфері має йти шляхом обмеження можливостей самостійної протидії правопорушенням на користь юрисдикційних способів захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Антонюк О.І.* Право учасників цивільних відносин на самозахист: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.І. Антонюк. – Х., 2004. – 20 с.
2. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV // *Голос України*. – 2003. – 12 бер.
3. *Микшис Д.В.* Самозащита в гражданском праве России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.В. Микшис. – Тюмень, 2006. – 23 с.
4. *Веретенникова С.Н.* Меры самозащиты в российском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.Н. Веретенникова. – Екатеринбург, 2004. – 20 с.
5. *Балюк Г.І.* Загальні положення про відшкодування шкоди/ Г.І.Балюк // *Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України: У 2 т. – 5-те вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – Т. 2. – С. 899-942.*
6. *Монгуш Б.С.* Средства защиты гражданских прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Б.С. Монгуш. – Саратов, 2012. – 22 с.
7. *Зиновьева О.П.* Самозащита гражданских прав в законодательстве России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ О.П. Зиновьева. – Ростов-на-Дону, 2006. – 27 с.
8. *Страунинг Э.Л.* Самозащита гражданских прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Э.Л. Страунинг. – Москва, 1999. – 24 с.

9. Цивільний кодекс Російської Федерації: Кодекс від 30.11.1994 № 51-ФЗ, [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://www.gk-rf.ru>.

10. *Мица Ю.В.* Самозахист цивільних прав / Ю.В. Мица // Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т.1: Загальні положення / За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Колісник А.А., 2010. – С. 198-210.

11. *Бервено С.М.* Самозахист цивільних прав / С.М.Бервено // Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України: У 2 т. – 5-те вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер.авт.кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – Т 1. – С.43-44.

12. *Арзумян А.Б.* Нематериальные блага как объекты гражданских прав : Автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Арзумян Анна Борисовна; [Место защиты: Кубан. гос. аграр. ун-т] – Краснодар, 2008 – 33 с.

13. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III// Офіційний вісник України від 08.06.2001 – 2001. – № 21. – Ст. 920.

14. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 1 [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02>.

15. *Гончаров Е.И.* Самозащита гражданских прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовой аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Е.И. Гончаров. – Волгоград, 2006. – 26 с.

16. *Матвійчук А.О.* Зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище/ А.О. Матвійчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – №4. – С. 64-67.

17. *Поротикова О.А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.А. Поротикова. – Саратов, 2002. – 24 с.

18. *Малеина М.Н.* Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М.Н. Малеина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : МЗ Пресс, 2001. – 224 с.

19. *Васильева М.И.* О соотношении интереса и субъективного права в экологических правоотношениях/ М.И. Васильева // Экологическое право. – М., 2012. – №4. – С. 26-32.

20. Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища: Постанова Верховної Ради України від 29.10.1992 № 2751-XII// Відомості Верховної Ради. – 1992. – №46. – Ст. 637.

21. *Шпильова В.* Шкідливе виробництво зібрало сход села, або чи відповідають горе-бізнесмени за свій цинізм та нахабство, [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://uamedia.visti.net/content/shkidlive-virobnictvo-zibralo-shod-sela-abo-chi-vidpovidatimut-gore-biznesmeni-za-sviy>.

Матвійчук А.О. Самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище

У статті досліджуються питання самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. Виділені особливості цивільно-правового захисту цього особистого немайнового права. Проаналізовані умови право-

мірності самозахисту. Розглядаються окремі способи самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, в тому числі пов'язані із заподіянням шкоди.

Ключові слова: цивільно-правовий захист, самозахист, особисте немайнове право, безпечне навколишнє природне середовище, необхідна оборона, крайня необхідність.

Матвейчук А.А. Самозащита личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду

В статье исследуются вопросы самозащиты личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду. Выделены особенности гражданско-правовой защиты этого личного неимущественного права. Анализируются условия правомерности самозащиты. Рассматриваются отдельные способы самозащиты личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду, в том числе связанные с причинением вреда.

Ключевые слова: гражданско-правовая защита, самозащита, личное неимущественное право, безопасная окружающая среда, необходимая оборона, крайняя необходимость.

Matviichuk A.O. Self-defense of a Personal Non-property Right to a Safe Natural Environment

In this article some matters of self-defense of a personal non-property right to a safe natural environment are researched. Specific features of civil law defense of this personal non-property right are named. Conditions, justifying self-defense, are analyzed. Some methods for self-defense of a personal non-property right to a safe natural environment, including those, concerning harm, are examined.

Key words: civil law defense, self-defense, personal non-property right, safe natural environment, justifiable defense, extreme necessity.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2014.

VANDALISM ON OBJECTS OF CULTURAL HERITAGE

Aleksandrenko O.V.

*Ph.D. of Law, Associate Professor,
Associate Professor of Chair of Pre-trial investigation
of National Academy of Internal Affairs*

Veselovska N.O.

*Magistr
National Academy of Management*

Problem statement. One of the cultural policy priorities for all countries in the world is the protection of cultural heritage.

At present, Ukraine has not diminished the impact of negative social phenomena such as destruction or damage of monuments, unauthorized prospecting for archaeological sites (so-called «black archeology»), damaging religious buildings, the harboring of illegal cult buildings, desecration or destruction of religious saints, and grave abuse. The severity level causes harm to morality, rights and lawful interests of citizens, society and the state, exacerbated inter-ethnic, inter-religious conflicts, the level of anti-Semitism, xenophobia, hatred and mistrust in our country.

Although vandalism widely reported by media rarely brings criminals, many of whom are teenagers, to justice, little attention is paid to the prevention of crime at the cultural heritage objects.

Review of literature. In this work, the perspective of Ukrainian scholars such as V. Maksimov [9, p. 8] O. Melnychuk [11, p. 6] A. Radziwill [16, p. 123], G. Andres [5, p. 12] O. Manaev [10, p. 106] for the definition of the meaning of cultural heritage, protection of monuments, crime prevention at the sites of cultural heritage.

Hghlighting importance of current research. In this paper, the importance of understanding the value of cultural heritage, protection, concept, motivations and the components of vandalism, teenagers participated in acts of vandalism are encouraged to pay more attention to prevention of crimes against cultural heritage.

Purpose of the article. The aim of this work is to determine the nature of existing legislation and scientific developments, content and legal principles of protection of cultural heritage, to develop evidence-based proposals to fight vandalism, effective efforts to protect cultural heritage, and the prevention of crimes in this sphere.

Monuments of cultural heritage are an integral part of the history of Ukraine. They contribute to the knowledge of folk art and traditions of the people, they

allow people to «touch» history and can be seen as a bridge between the past and present of our nation.

With the formation of democratic attitudes towards cultural heritage, a priority of the state policy is the implementation of complex measures on account of cultural heritage sites, providing their scientific study, classification and state registration. Certification of Cultural Heritage will increase the amount of data and implement an electronic form of storage of information on cultural heritage.

Active state funding targeted programs for the conservation of Monuments. Recently, the amount of work done for the restoration and repair of monuments increased significantly by attracting sponsorship in support of attractions. Targeted programs broadcast the amount of work required and clearly delineate the tasks that must be done first and tasks put off by the wayside.

One of the primary tasks is the certification of cultural heritage, including monuments dedicated to the events of the Great Patriotic War of 1941-1945. This comprises of searching, accounting, constructing, ensuring the preservation and maintenance of war graves of victims of war and political repression, with help from community organizations and concerned people, both students and pupils. However, the accounting system needs further improvement for the continued use, conservation and restoration of cultural heritage sites, as well as for monitoring the implementation of the owners, authorized bodies, or obligators regarding the maintenance of monuments in good condition.

The cultural heritage of Ukraine is an integral part of world cultural heritage. Its preservation is governed by the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On Protection of Cultural Heritage» and other legal acts.

Active certification, repair and restoration of monuments in places of burial of soldiers who died during the Great Patriotic War of 1941-1945, which are in the public account as monuments of cultural heritage created memorial complexes dedicated to the Great Patriotic War of 1941 -1945. The efforts of the executive authorities, local governments, businesses, organizations and the public in the task of finding, keeping, construction, repair, restoration, preservation, arrangement and maintenance of war graves of victims of war and political repression.

Nowadays, in Ukraine, there are over 130 thousand state-registered monuments, including 57206 – archeological sites (including 418 – National Importance), 51364 – historical monuments (including the 142 – National Importance), 5926 – a monument monumental art (including 44 – national Importance), 16293 – monuments of architecture, urban planning, landscape art and landscape (including 3541 – national Importance), operates 61 historical and Cultural reserve, 13 of them given the status of national reserves.

In addition, in 2013 the celebration of the 1025th anniversary of the Baptism of Rus gave considerable impetus to conduct repair– restoration works on the monuments of architecture related to the history of Christianity.

But with such a vast work of the state, public and religious associations, charities, sponsors, caring people – monuments of cultural heritage are still under threat. It is impossible to ascertain the lack of funding, the inertia of administration, and the lack of information and intelligent technology.

For centuries, the cultural heritage of Ukraine had been destroyed by enemies, suffered from fires, changed during the reconstructions. Today, destruction is hooliganism and vandalism; desecration and indifference in this country have reached their peak.

Since ancient times, punishment was legally fixed for violation of saints, gravesites and dead bodies. In such important documents as Ruska Pravda, Vladimir Charter of ecclesiastical courts, Sachsenspiegel, Lithuanian Statute of 1588, Laws of the Russian Empire «Rights, which are used in the court by malorussian people» 1743, the Penal Code penal and correctional 1845, Charter of the penalties imposed by magistrates in 1864, the Criminal Law in 1903, the Ukrainian SSR Criminal Codes, the present Criminal Code of Ukraine, clearly states that actions aimed at committing a desecration, or burial place for the dead, recognized as a crime. The punishment was severe in all the above documents. In addition, these crimes were considered a sin.

The Criminal Code of Ukraine has no special rule that would provide for liability for vandalism, but the most common crimes against cultural heritage sites is destruction, destruction or damage of attractions – cultural heritage sites and unauthorized search works for archaeological monument, damage to religious structures or religious buildings (Article 178), illegal keeping, destruction or desecration of religious sites (Article 179), desecration of graves, burial or other place of the deceased (Article 297). These crimes are called vandalism because they are cynically designed to break of the peace and to cause outrage of the society.

Paragraph 4 of the International Charter for the Protection and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter) emphasizes that the primary requirement of the historical monuments protection is ongoing care for them. A problem exists in our country – starting the repair or restoration of the monuments, customers often pay more attention to using modern materials, lowering the cost, and minimizing the time of work, without thinking about whether the work will be perfectly executed, will not damage the historic object, and, possibly, will help to keep it for many years. Thus, paragraph 5 of the abovementioned Charter states that utilization of the historical monuments contributes to their protection, such use is desired, but without altering the architectural structure and decoration of buildings. The changes, required by the evolution of customs and way of life, may be permitted only within these limits.

The term «vandalism» is derived from the name of an ancient German tribe of vandals. As early as 455 the Vandals sacked Rome and damaged and destroyed many ancient monuments of antique and Christian culture. Previously statistics indicated that vandalism is more characteristic to males, it is by far the number of females who took part in acts of vandalism strikes. Unfortunately, this trend applies to the whole world, not just Ukraine.

Typically, crimes against cultural heritage sites have several simultaneous reasons for being vandalized:

– Hooligan motives: the destruction of property often occurs impulsively, with almost always under the influence of alcoholic beverages or drugs. If the offense is committed by teenagers, they are not prepared in advance, and simply

exposed to the influence of associates, believing desecration or destruction as entertainment. Bottles of alcoholic beverages are often used to destroy tombstones and fence elements. It appears the desire to assert themselves, to show superiority over society, or a game protest desire to feel «adrenaline».

– Selfish motive: if the offense stolen items which have cultural or material value. In this case, the vandals can prepare in advance ax, hammer, etc.

– Emotional and personal motive appears in desecrating and brings jealousy or revenge on deceased members of his family. This motif is quite rare.

– National motive: people united to promote nationalist ideology («skinheads» and other nationalists).

– Racial motive.

– Religious motives.

– Sexual motive (necrophilia).

Studies and detailed systematization of the existing problems allowed to distinguish the following categories of offenders:

– A group of minors,

– Adults who commit crimes with profit, revenge or other reasons,

– Persons with mental abnormalities,

– People with no fixed abode.

– A group of persons on the grounds of racial hatred or ethnic hatred.

Conclusions and results.

This paper is based on current legislation and scientific developments, content and legal basis of security and protection of cultural heritage, proposals to fight vandalism, effective activity for the protection and preservation of cultural heritage, and the prevention of crime in this sphere.

Unfortunately, often crimes against cultural heritage sites are left without adequate response of law enforcement bodies. Criminal cases against them are not opened for various reasons. For example, no message reached the law enforcement agencies, relevant officials show no appreciable activity, witnesses are afraid to turn to law enforcement bodies.

To reduce vandalism and preserve of the cultural heritage, the state should actively pursue measures such as reducing high unemployment, government support for persons released from prisons, assistance in training and employment of young people, the revitalization of civil society organizations in the prevention of crime in general and group offenses as well.

An essential factor is also a practical implementation of the principle of inevitability of punishment for the crime, the fight against impunity and permissiveness stereotype. It is compulsory to activate the local governments for improvement of well-being and protection of cultural heritage, which usually positively contributes to the reduction of crime in this sphere.

In conclusion, it is necessary to emphasize on the problems that should be addressed immediately. Further delays could lead to the loss of irreplaceable cultural heritage sites, the loss of our national history and memory, and, as a consequence – the loss of spirituality and universal moral values.

1) Deliver information about the importance, the value and the uniqueness of archaeological heritage, as well as about administrative and criminal penalties for violations of the law to all segments of the population and especially the officials.

2) Emphasize the uniqueness of the place in the areas where historical monuments are located.

3) Adopt a number of legal acts that would have extended the Laws of Ukraine «On Protection of Cultural Heritage» and «On the Protection of the Archaeological Heritage» in accordance with international regulations on the protection of cultural heritage and the Land Code of Ukraine.

4) Establish agencies for the protection of cultural heritage independent from the local authorities.

5) Establish a special unit in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine to monitor compliance of the cultural heritage protection laws.

6) Only professionals with appropriate education should be allowed to work in cultural heritage protection bodies.

It is very important that Ukraine became a member of UNESCO, ICOMOS, and other international organizations that deal with cultural heritage protection. Ukraine is supported by these organizations and can use their in developing instruments for cultural heritage protection.

To break the trend of losing archaeological and historical sites, which is observed these days, all abovementioned problems must be resolved, and public authorities should pay sufficient attention to the field of cultural heritage protection.

REFERENCES

1. Law of Ukraine «On Protection of the Archaeological Heritage» dated March 18, 2004//Supreme Council of Ukraine. – 2004. – № 26. – Pp. 1080. – Art. 361.

2. Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Protection of Cultural Heritage» on September 9, 2010//Supreme Council of Ukraine. – 2011. – № 4. – Pp. 106. – Art. 22.

3. On the Environmental Protection Law of Ukraine on June 25, 1991 [electronic resource]: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12>

4. The procedure for determining the categories of attractions to put cultural heritage sites in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine Cabinet of Ministers of Ukraine of 27 December 2001 № 1760 [electronic resource]. – Access to the resolution : <http://fpd.org.ua/russian/poleznaja-informacija.html>.

5. *Andres G.* Protection of cultural heritage of Ukraine in the context of global integration process (the second half of the twentieth beginning of the XXI century.) – K., 2009.

6. From civil society – to legal state: Proceedings of VIII International Scientific Internet– conference of students and young scientists. – Kharkiv, Kharkiv National University named after V. Karazin, 2013: <http://DSpace.univer.kharkov.ua> «Faculty of Law»; <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua> «scientific life//conferences and other academic events // VII International Conference of Young Scientists and Students» from civil society – the rule of law.» – 627 p.

7. In Crimea vandals destroyed a Muslim cemetery // League Law. – 11.02.2008. – Mode of access: <http://news.liga.net/news/N0806347.html>
8. *Kuznetsov V.* Crimes against public order and morality: [RUF guidances.] / Kuznetsov V., for the Society. eds. VI Shakun. – K. : Palyvoda A., 2007. – S. 98.
9. *Maximov V.* Legal Protection of Cultural Property in the UNESCO Convention : Author. dis .. Candidate .. jur. sciences: 12.00.10 . – K. , 1997. – 16 p.
10. *Manaev O.* protection and use of historical and cultural monuments in the Crimea (1991-2006) – Center of NAS of Ukraine and monuments УТОPIK. – K., 2007. – P. 132.
11. *Melnychuk O.* Status Natural World Cultural Heritage of Humanity in International Law: Author. dis .. Candidate .. jur. sciences: 12.00.10 . – K. , 2006. – 19 p.
12. *Odaynyk B.M.* Criminal liability for destruction , destruction or damage to monuments, cultural heritage sites: dis. Candidate Legal. sciences: 12.00.08/Odaynyk Boris. – K., 2010. – S. 185.
13. Scientific and Practical Commentary of the Criminal Code of Ukraine. – 5th ed. , Pererobl. and reported . / Ed. M. Miller, M. Havronyuk . – K.: Legal Opinion , 2009. – S. 1015.
14. Scientific and Practical Commentary of the Criminal Code of Ukraine / AN Boiko , L. Breech , Grischuk VK Dudorov OO and others., Ed. Melnik, Havronyuk – [6th ed., Revised. and complement.] – K.: Legal Opinion, 2009. – S. 844.
15. Psychological Causes and Conditions occurrence adolescents Vandalism : dis. candidate. Psychology. sciences specials. 19.00.06 / Vatova LS – Kaluga : KSU , 2000. – S. 195.
16. *Radziwill A.* Problems and Prospects concept Heritage of mankind in modern International Law: Dis. candidate. jur. sciences: 12.00.10, National Academy of Sciences of Ukraine , Institute of State and im right . VM Koretsky. – K. , 2000. – 210 p.

Aleksandrenko O.V., Veselovska N.O. Vandalism on objects of cultural heritage

The nature, content and legal bases of protection and preservation of cultural heritage investigated based on current legislation and scientific research. Scientifically justified proposals to prevent and fight vandalism were developed. These recommendations can help to effectively protect and preserve cultural heritage and prevent crimes in this area.

Keywords: *cultural heritage, vandalism, abuse, motives of vandalism, hooliganism, monuments protection.*

Александренко О.В., Веселовська Н.О. Прояви вандалізму на об'єктах культурної спадщини

У статті досліджено сутність, зміст та правові засади охорони та захисту культурної спадщини на основі чинного законодавства та наукових розробок. Розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо боротьби з вандалізмом. Дані рекомендації щодо ефективної діяльності щодо захисту та охорони культурної спадщини та попередженню злочинів у цій сфері.

Ключові слова: *культурна спадщина, вандалізм, наруга, мотиви вандалізму, хуліганство, збереження пам'яток.*

Александренко Е.В., Веселовская Н.А. Проявления вандализма на объектах культурного наследия

В статье исследована сущность, содержание и правовые основы охраны и защиты культурного наследия на основе действующего законодательства и научных разработок. Разработаны научно обоснованные предложения по борьбе с вандализмом. Даны рекомендации по эффективной деятельности по защите и охране культурного наследия и предупреждению преступлений в этой сфере.

Ключевые слова: культурное наследие, вандализм, надругательство, мотивы вандализма, хулиганство, сохранения памятников.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2014.

ГЕНЕЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАСНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Ю.А. Дорохіна

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Розвиток суспільства та його відносин, спонукає науковців та дослідників звертатися до нових питань, на які наука кримінального права повинна дати відповіді. Такий інститут особливої частини кримінального права як злочини проти власності досліджується вже достатньо часу, за період набуття Україною незалежності, все частіше злочини проти власності стають темою наукових досліджень. Однак, на сьогодні ще не вирішені остаточно всі проблеми кримінально-правової охорони власності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що наше дослідження ґрунтується на працях П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, О.І. Бойцова, О.О. Дудорова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, Г.В. Тимейка, В.В. Хилюти та ін.

Мета. Генеза дослідження власності як системоутворюючої категорії злочинів проти власності є метою нашої статті.

Основні результати дослідження. Актуальність заявленої проблематики полягає в першу чергу, в тому, що власність у кримінальному праві має статус парадоксального явища, яке зберігає невизначеність і велику кількість інтерпретацій. Як похідне від загальної теорії права, кримінальне право визнає глибоку соціальну мету власності, її безперечне значення в історії суспільства, безумовну роль у становленні і розвитку економічних формацій, у формуванні будь-якої політичної конструкції.

У сучасній теорії права власність традиційно розглядається з економічної, юридичної і соціальної точок зору [1, с. 200]. Керуючись досвідом зазначених підходів, представники кримінального права за аналогією із загальною теорією права розглядають власність переважно з економічної й юридичної сторін. Знаходячи оптимальне співвідношення економічної і юридичної складових власності, правознавці проігнорували те, що жодна з цих галузей знання не брала на себе зобов'язань щодо пошуку цілісного уявлення про власність. У кожній з них поняття «власність» має свій чітко виражений цільовий характер. Абсолютизація економічної і юридичної концепцій, так само як і ідеї про їх діалектичне змінення, призвели до такого стану теорії кримінального права, де інститут власності не має чітко вираженого положення і певного значення.

Якщо в цивільному праві власність була і є галузевою і системоутворюючою категорією [2], то в кримінальному праві вона знаходиться у проміжному положенні, між родовим і видовим значенням, а подекуди і зовсім ототожнюється з предметом злочину. Час від часу власність, то вважають об'єктом злочинів, то виключають. Безуспішні зусилля у дослідженні феномену власності призвели до поширенню дискусій про недоцільність її присутності в

кримінальному праві і необхідності замінення інститутом майнових відносин [1, с. 182].

На нашу думку, передумова зазначеного розкривається у ході порівняльного дослідження теорій дореволюційного, радянського і вітчизняного кримінального права. Цей аналіз свідчить про недостатню увагу представників кримінального права до дослідження онтологічних підстав власності. Вчені вдовольнялися тим аспектом власності, який вони брали з теорії римського права.

Римське право було підставою для формування у науці кримінального права переконань, що власність це виключно юридичне явище. Дореволюційні юристи прямо апелювали до римського права, а радянські і сучасні – опосередковано, оскільки аксіома цього права знаходить своє відображення у положеннях цивільних законів. Римське право під власністю розуміло найбільш повне панування особи над річчю, здійснюване у цивільному обороті засобами володіння, користування і розпорядження майном [3]. На цих підставах майнове розкрадання у римських юристів розглядалося і як повне вилучення чужого майна, і як посягання на окремі частини власності – право користування (*furtum usus*) і право володіння (*furtum possessionis*) [4, с. 8-9]. Основний делікт проти власності *furtum* не збігався з крадіжкою у нашому (сучасному) розумінні цього слова. Його зміст був ширший: це був делікт проти майнових прав взагалі. *Furtum* (крадіжка) визначалася як те, що «має намір в цілях створення для себе вигоди привласнення собі або самої речі, або навіть користування нею, або володіння» [4, с. 8-9].

Більш того, разом з *furtum* (крадіжкою в широкому сенсі слова) римському праву були відомі: *furtum usus* (делікт, що полягав в протиправному користуванні річчю), *furtum possessionis* (делікт, що полягав в позбавленні володіння річчю особи, яка мала право на таке володіння), *garipa* (грабіж), *metus* (здійснення юридичної операції або дій фактичного характеру під загрозою), *dolus* (обман), *fraus creditorum* (здійснення боржником операцій, направлених на зменшення його майна).

Безумовно, можна сказати, що починаючи з прадавніх часів норми «майнових злочинів» разом з нормами про посягання на життя і здоров'я склали основу кримінального законодавства на будь-якому етапі його кодифікування. Приблизно такі ж тенденції можна було спостерігати і в більш пізніх джерелах права [3, с. 11-16].

Традиційно кримінально-правові заборони були зорієнтовані на охорону речей, а отже порівняно вузької сфери інтересів індивідуального власника. Викраданням чужого майна, його привласненням, пошкодженням і знищенням, а також його незаконним користуванням вичерпується коло «злочинів проти власності» у вузькому сенсі цього слова, тобто, на думку І.А. Клепціцького, злочини, які посягають на право власності і направлені на об'єкт цього права – матеріальну річ [5, с. 74]. Як бачимо, концепція «речової» власності виходила з того, що в основі майнових відносин було право власності на матеріальні об'єкти [6], оскільки саме майно у первинній формі є річ, а всі інші об'єкти є похідними від своєї речової основи. Таким чином, економічна ознака предмету

майнових злочинів виражалася у корисності речі, а підставою диференціації відповідальності за злочини проти власності виступали натурально-економічні властивості речі [7, с. 140].

У ході розвитку суспільних відносин і зміцнення ролі держави у встановленні каральних заборон переглядається і сам підхід до поняття власності.

Засновники природної школи права та їх багаточисельні послідовники, походження власності зводили до первинного обов'язкового договору. Наслідком такого договору було виникнення суспільної влади і держави, яким люди зобов'язалися підкорятися, а також взаємна повага загальних майнових інтересів. У результаті встановився цивільний порядок, основу якого складає приватна власність.

Представники природної школи права обґрунтовували власність, виходячи з самої природи людини; власність – це природна властивість людини, вона священна і недоторканна, відноситься до абсолютних прав.

Широко поширеним є підхід, який обґрунтовує власність не як природне право, а як право цивільне. Тут права власності, які окреслені законами і захищаються судовою системою, є продуктом вікової еволюції, поступальним людським механізмом, коли люди своєю власною силою і своєю владою привласнювали собі те, що раніше не було нічиєю власністю. Власність розглядається як ставлення людей до речей, переносячи розуміння власності у сферу речових прав.

Дореволюційне кримінальне право, за аналогією з римським правом, акцентувало увагу на охороні не природи права власності, а різних способів її експлуатації. У вітчизняних кримінальних укладеннях були криміналізовані дії з незаконного користування, володіння і розпорядження чужим майном. Злочини проти власності зводилися до порушення порядку і способу її використання, а точніше, «к четырем главным родам: 1) самовольное завладение; 2) самовольное пользование; 3) самовольное распоряжение и 4) присвоение заведомо чужого, или ... похищение чужого имущества» [8].

Погодивши об'єкти охорони, дореволюційне кримінальне право адаптувало до них інститут власності. Наступне завдання полягало у встановленні суб'єкта, який міг би природно асоціюватися як з користувачем і власником, так і з розпорядником майна. У цьому аспекті для кримінального права перешкодою була існуюча система цивільних відносин власності. Вона складалася з різноманіття суб'єктів права (власник, орендар, кредитор, тощо), кожен з яких мав самостійний правовий статус і індивідуальне відношення до власності. Але теоретики кримінального права, керуючись тим, що жоден з них не змінює сутність протиправної дії [9], взяли до уваги ті властивості суб'єктів власності, які достатні для поняття «розкрадання». А воно характеризується тісним зв'язком, у якому знаходяться лише суб'єкт розкрадання і чуже майно. Власника у цьому ланцюгу немає. Для кримінального права достатньо особи, фізично пов'язаної з річчю.

У результаті цього дореволюційні юристи спростили інститут власності. Культивуючи акт розкрадання, вони ототожнили володаря з власником, а власність з майном. Володінням замінили як право власності, так і інші речові права.

М.А. Неклюдов вперше в історії кримінальної науки виклав засадничі категорії інституту майнових злочинів. Під «власністю» він розумів «сукупність зовнішніх предметів і майнових прав, які належать особі» [8]. Внаслідок цього предметом злочину могли стати як власність, так і майно. Різниця між ними полягала лише в тому, що майно складають речі, які мають ринкову цінність, а власність – особову (суб'єктивну).

Аналогічні уявлення про право власності були висловлені й іншими науковцями (В.Д. Спасовічем, С.О. Андріївським, Г.В. Гантовером, А.А. Герке, Є.І. Качиним), які розуміли право власності лише через зв'язок з володінням річчю [10, с. 3]. На їх думку, власність як свідоцтво ідеального зв'язку особи і речі не може бути об'єктом кримінально-правової охорони. Для захисту право власності повинне мати фактичний зв'язок майна з особою. Науковці наголошували, що розкрадання порушує не відносини власності, а існуюче володіння, яке стає причиною для виникнення нового володіння.

Зазначені погляди стали пріоритетними в теорії кримінального права, що підтвержувало факт адаптування римської концепції індивідуального володіння майном. Згідно з цією концепцією, вказує С.О. Муромцев: «юридическая защита следует не за собственником, а за владельцем имущества, и вне зависимости представлено ему полномочие в форме права собственности или в иной форме индивидуального пользования вещами» [11, с. 124].

Отже, така традиція склалася і у вітчизняному дореволюційному кримінальному праві. Право охороняло фактичного утримувача майна, а не його правовласника – власника. З цього приводу Л.С. Белогріц-Котляревський зазначав, що для теорії кримінального права важливо те, що майно знаходиться у чужому володінні [12]. В.Д. Спасовіч доповнював: «будет ли то собственник, арендатор, или даже недобросовестный владелец, безразлично; похитить имущество можно даже у вора» [10]. М.Д. Сергеевський, погоджуючись із зазначеною позицією, вказував: «для состава кражи безразлично, на каком основании владеет вещью то лицо, у которого она украдена» [13].

Таким чином, дореволюційним кримінальним правом під захистом був не юридичний, а фактичний власник, користувач і розпорядник майна. Зазначене уявлення про власність було основою дореволюційної теорії майнових злочинів. У цій теорії власність була абстрактним, не правозастосовуючим поняттям. Настільки ж абстрактним став і сам власник.

Радянське кримінальне право не змінило зазначену теорію про вланість. Система кримінального права зберігла невизначеність положення інституту власності. Як і у дореволюційний період, у теоріях радянського кримінального права був зроблений акцент на майно «на охрану физического господства лица над вещью» [14]. Зазначене було зумовлено тим, що з точки зору марксизму, власність – це певна форма суспільних відносин щодо привласнення і володіння матеріальними благами. В економічному сенсі – це не відношення людини до речей, а відношення людей з приводу речей, у першу чергу стосовно володіння і привласнення засобів виробництва. Сутність цих відносин полягає у відношенні людини до речей як до своїх. Привласнення продуктів своєї або

чужої праці відбувається в процесі виробництва, при користуванні і розпорядженні власністю.

В той же час з розвитком економічного обороту, який є основною рухомою силою суспільства, значно ускладнилися відносини з приводу майна. З'явився новий погляд на діяння, які завдавали майнової шкоди, але не підпадали під поняття «викрадення». Шкода заподіювалася відносинам, відповідно це слугувало підставою для розширення кола злочинів проти власності [15, с. 75].

У КК 1922 і 1926 рр. власність було виключено з об'єктів, які підпадають під кримінально-правову охорону. Фахівці Народного комісаріату юстиції вважали, що одноосібним розпорядником майна є лише держава. Вона виступає єдиним суб'єктом права власності і немає того, кому це право могло б перейти. Внаслідок посягань, держава позбавляється не права власності, а лише права користування майном. Тому запропонований комісарами проект КК мав охороняти не відносини власності, а порядок користування майном. КК 1922 і 1926 рр. розділили зазначену позицію, визнавши не власність, а майнові відносини об'єктом своєї охорони.

Прийнята у 1936 г. «сталінська» Конституція СРСР офіційно привнесла в поняття «власність» виключно економічний сенс. Представники радянської теорії права, взагалі, і кримінального права, зокрема, побачили у власності дві різні форми її прояву, переважно «два основних абстрактних аспекта - экономический и юридический» [16, с. 110]. Окремі вчені радянського кримінального права під власністю стали розуміти виробничі відносини, учасники яких розподіляють матеріальні блага, привласнюють засоби виробництва і продукти праці [17; 18; 19].

У результаті під «власністю» розумілися матеріальні блага і продукти праці, процеси їх виробництва і розподілу [20; 21], а в цілому економіко-правовий сенс [22; 23], де «економічне» позначає фактичне, а «правове» юридичне присвоєння майна конкретній особі.

Як наслідок, власність у її справжньому сенсі, не була визнана наукою кримінального права в статусі самостійного об'єкту охорони. Отже, власність виходила з надродового об'єкту економічної системи. Власність стала об'єктом посягань, похідним від коштовнішого блага – економіки. Як наслідок, інститут майнових відносин зайняв центральне місце в теорії корисливих злочинів.

Окрім економічної інтерпретації в радянській і пострадянській вітчизняній теорії кримінального права була розглянута й юридична складова власності. Розглядаючи власність як складову економічних відносин, регламентація яких здійснюється нормами цивільного, фінансового, комерційного і інших галузей права, юристи запропонували об'єктом і предметом злочинів вважати власність і майно в аспекті розуміння цивільного права.

Не дивлячись на однаковість у питанні про сенс і зміст власності, правознавцям не вдалося подолати розбіжності відносно місця власності в сучасній системі цінностей кримінального права. Одні вважають власність родовим, а інші – видовим об'єктом майнових злочинів [6]; треті вказують на власність як на безпосередній об'єкт злочинів [24]. Утім існує й інша точка зору, за якою

виходить, що при вчиненні злочинів проти власності «родовий» і «безпосередній» об'єкти співпадають [25].

Кримінальний закон також продемонстрував своє суперечливе ставлення до власності. З одного боку, він включив її у ряд засадничих об'єктів охорони, а з іншої – надав власності проміжне значення, помістивши її між родовим і безпосереднім об'єктами.

Отже, за часів Радянського Союзу (в умовах, коли планово-господарські відносини зумовлювали розвиток законодавства, кримінальне право диференціювало відповідальність за посягання на майнові відносини залежно від форми власності) існувало декілька концепцій розуміння об'єкту злочинів проти власності:

1) об'єктом посягань на соціалістичну власність пропонувалося розглядати право власності як суб'єктивне право [26], тому що власність – це складне суспільне явище, яке включає не лише економічні відносини між людьми з приводу матеріальних благ, але і правові відносини, що забезпечують певну поведінку між людьми з приводу засобів і продуктів виробництва. Злочини проти соціалістичної власності зазіхають не на фактичні суспільні відносини, а лише на одну частину – на право власності, відповідно до якого здійснюється володіння, користування і розпорядження соціалістичним майном [20]. Необхідно зазначити, що і сьогодні, на думку деяких криміналістів [27], родовим об'єктом злочинів проти власності є суспільні відносини з приводу володіння, користування і розпорядження майном, а власність у даному контексті трактується і як майнові відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням матеріальними благами суб'єктами права власності;

2) об'єктом злочинів проти власності виступає певна галузь суспільних відносин соціалістичної власності, яка охороняється законом. Визнання родовим об'єктом злочинів проти власності саме суспільних відносин власності, а не права власності і не правовідносин власності, обґрунтовувалося тим, що суспільні відносини первинні і порушуються злочинами, отже правовідносини – вторинні, і порушуються як би «принагідно». Об'єктом злочину визнається та субстанція, на яку зазіхає злочин – фактичні суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Об'єктом злочинів проти власності в даному випадку розглядали саму власність, тобто відношення індивіда (колективу) до речі, яка належить йому, як до власної. Поняття «власність» часто охоплювало всю сукупність суспільних відносин, і в цьому випадку власність була тотожна економічному базису суспільства. Сьогодні власність продовжує розглядатися як безпосередній об'єкт злочину (або вказуються певні форми власності: приватна, державна, муніципальна тощо);

3) об'єктом злочинів проти власності є власність як економіко-правове поняття, що полягає у фактичному й юридичному привласненні майна конкретно фізичною або юридичною особою, яка має відносно цього майна право володіння, користування і розпорядження [23, с. 32-33]. Власне кажучи, зазначена думка увібрала у себе всі попередні і є найбільш поширеною сьогодні. Це пояснюється тим, що власність – категорія двоєдина (економічна і правова). Економічний зміст власності як об'єкту злочину утворює відносини

привласнення (для власника) і відносини господарського використання майна (для іншого власника). Правовий же зміст власності складає правомочність власника, надану йому законом [5, с. 82].

Висновки. Підсумовуючи аналіз дискусії з цього питання, необхідно констатувати, що теорія радянського кримінального права абстрагувалася від участі у становленні і розвитку засадничих категорій інституту власності; кримінальне право адаптувало досвід римського права, а також відповідні положення цивільного законодавства; під власністю стали розуміти особливий вид економічних відносин, суб'єкти яких здійснюють користування, володіння і розпорядження майном.

Проблеми розуміння власності не вичерпалися і з прийняттям нового кримінального законодавства. Більшість дослідників продовжують розглядати саме власність як об'єкт кримінально-правової охорони. Проте з'явилися і нові думки, в основі яких лежить ідея заміни злочинів проти власності на майнові злочини, покликані охопити більш широке коло протиправних діянь, але розуміння майнових злочинів також на сьогодні різниться. Одні дослідники вказують на те, що об'єктом злочинів проти власності слід визнати майнові права [5, с. 72–84]; другі, що кримінально-правовій охороні повинні підлягати відносини з приводу майна, тобто об'єктом «злочинів проти чужого майна» виступають відносини з приводу приналежності тій або іншій фізичній або юридичній особі конкретного майна [28]; треті наголошують, що майнові злочини – це умисні і необережні суспільно-небезпечні діяння, які зазіхають на майнові відносини ринкової природи і заподіюють або загрожують причиненням майнової шкоди у вигляді реального збитку і (або) не отриманих доходів [29; 30]. Як родовий об'єкт майнових злочинів пропонується розглядати економічні відносини як систему майнових і організаційно-господарських відносин, які складаються у зв'язку з виробництвом, розподілом, обміном і вжитком благ (товарів, робіт, послуг) та реалізацією економічних прав і інтересів учасниками зазначених відносин на основі правових основ функціонування ринкової економіки [29].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уголовное право. Особенная часть: Учебник / Отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. – М., 2001.
2. Чигир В. Собственность и право собственности. Их сущность. Дискуссии о понятиях «собственность» и «право собственности» // Судебный вестник. 2005. – № 3. – С. 36.
3. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. – М., 2000. – С. 11–16.
4. Богданчиков С.В. Противодействие преступным посягательствам на абсолютные права собственности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006.
5. Клепицкий И.А. Собственность и имущество в уголовном праве // Государство и право, 1997. – № 5.
6. Бойцов А.И. Преступления против собственности. – СПб., 2002. – С. 69.

7. *Иногамова-Хегай Л., Корнеева А.* [Рец. на: Безверхов А.Г. Имущественные преступления]. – Самара : Изд-во Самарского университета // Уголовное право. 2002. – №4.
8. *Неклюдов Н.А.* Руководство к Особенной части русского уголовного права. СПб., 1876. – С. 2.
9. *Чебышев-Дмитриев.* Русское уголовное право. Особенная часть. – СПб., 1866. – С. 19
10. Замечания на проект Особенной части Уголовного уложения / [сост. членами Санкт-Петербургского юридического общества: В.Д. Спасовичем, С.А. Андреевским, Г.В. Гантовером, А.А. Герке, Е.И. Утиным]. – СПб., 1887.
11. *Муромцев С.А.* Гражданское право Древнего Рима. – М., 2003.
12. *Белогриц-Котляревский Л.С.* Учебник русского уголовного права: Общая и Особенная части. Киев, 1903. – С. 403.
13. *Сергеевский Н.Д.* Конспект Особенной части русского уголовного права. СПб., 1884. – С. 61
14. *Жалинский А.Э.* О материальной стороне преступления // Уголовное право. – 2003. – № 3. – С. 29.
15. *Тюнин В.И.* Экономические преступления в системе дореволюционного уголовного права (эволюция научных представлений) // Государство и право, 2000. № 11. – С. 75.
16. *Пашуканис Е.Б.* Избр. произведения по общей теории права и государства. – М., 1980. – С. 110.
17. *Пинаев А.А.* Уголовно-правовая борьба с хищениями. – Минск, 1975. – С. 13
18. *Тенчов Э.С.* Квалификация преступлений против собственности. Иваново, 1981. – С. 5.
19. *Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И.* Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М., 1986. – С. 10.
20. Советское уголовное право: Учебник. Особенная часть / Под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М., 1988. – С. 100.
21. Курс уголовного права: Учебник: В 5-ти т. – Т. 3.: Особенная часть / Под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – С. 387.
22. *Дуонов В.К.* Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (Постатейный) / Отв. ред. Я.И. Кругликов. – М., – 2005.
23. *Лопашенко Н.А.* Преступления в сфере экономики. Авторский комментарий к уголовному закону (Раздел VIII УК РФ). – М., – 2006.
24. Постатейный комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации / Пол общ. ред. Н.А. Громова. – М., – 2007.
25. *Батычко В.Т.* Уголовное право: Курс лекций. Общая и Особенная части. – Таганрог, 2006.
26. *Никифоров Б.С.* Объект преступления. – М., 1960. – С. 155.
27. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины/ под ред. Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка. – К., 2002. – С. 475.
28. *Векленко В.В.* Квалификация хищений. – Омск, 2001. – С. 29.
29. *Безверхов А.Г.* Имущественные преступления. – С. 10
30. *Суслина Е.В.* Ответственность за мошенничество по Уголовному кодексу Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2007. – С. 8.

Дорохіна Ю.А. Генеза дослідження власності у кримінальному праві

У статті розглянуто власність з економічної і юридичної сторін. Концепція власності розкрита у ході порівняльного дослідження теорій дореволюційного, радянського і вітчизняного кримінального права. Акцентовано на недостатню увагу представників кримінального права до дослідження онтологічних підстав власності.

Ключові слова: *власність, злочини проти власності, об'єкт злочинів проти власності.*

Дорохина Ю.А. Генезис исследования собственности в криминальном праве

В статье рассмотрена собственность из экономической и юридической сторон. Концепция собственности раскрыта в ходе сравнительного исследования теорий дореволюционного, советского и отечественного криминального права. Акцентировано недостаточное внимание на представителей криминального права к исследованию онтологических оснований собственности.

Ключевые слова: *собственность, преступления против собственности, объект преступлений против собственности.*

Dorokhina Iu.A. Genesis of research of propert in criminal right

In the article a propert is considered from economic and legal sides. Conception of propert is exposed during comparative research of theories of soviet and domestic criminal right. It is accented on insufficient attention of representatives of criminal right to research of ontological grounds of propert.

Keywords: *a propert, crimes of against propert, object of crimes, is against propert.*

Стаття надійшла до редакції 17.01.2014.

НЕНАДАННЯ ДОПОМОГИ ОСОБІ, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ В НЕБЕЗПЕЧНОМУ ДЛЯ ЖИТТЯ СТАНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ДЕЯКИХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Ю.Г. Зубець

*здобувач кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані має негативний вплив на суспільне життя і потребує для належного вирішення подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цією проблематикою займалися: В.В. Сташис, М.Й. Коржанський, В.К. Матвійчук та інші. Проте ця проблема не дістала свого належного вирішення.

Мета статті полягає в дослідженні проблеми ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані: порівняльно-правовому дослідженні за кримінальним законодавством України та деяких зарубіжних країн.

Основні результати дослідження. Аналіз юридичної літератури свідчить, що провина за ненадання допомоги може бути виправдана лише, якщо винний сам ненавмисно спричинив небезпечне для життя жертви становище та не надав допомогу, але в цій ситуації вступають у дію ознаки злочину з необережності проти життя чи здоров'я потерпілого. А сам факт бездіяльності просто довершує небезпечні наслідки через злочинну недбалість, що й визначає відсутність необхідності окремої статті, яка б передбачала окрему вину за ненадання допомоги. Адже, якщо винний надасть допомогу та врятує потерпілого, то небезпека зникне і злочинні наслідки не настануть. Якщо залишить жертву, то просто настануть небезпечні для життя чи здоров'я жертви наслідки внаслідок непрямого умислу.

В іншому випадку, кримінальна відповідальність за наслідки можлива та доцільна лише щодо спеціального суб'єкта наділеного функціями надавати допомогу, які він усвідомлює і які умисно не виконав.

Аналізуючи сучасне кримінальне законодавство різних країн світу з приводу порівняння досвіду застосування санкцій за бездіяльність у вигляді ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані ми стикаємося з кількома формами існування такої відповідальності:

1. Ненадання допомоги чи залишення у небезпеці існує аналогічно вітчизняному законодавству для загального суб'єкта:

а) стаття для загального суб'єкта існує окремо;

б) загальний суб'єкт прописаний як окрема частина єдиної статті із спеціальним суб'єктом.

2. Ненадання допомоги чи залишення у небезпеці існує лише для спеціального суб'єкта.

При цьому другий варіант є досить розповсюдженим, що вказує на одну значну відмову законотворців таких держав визнавати тотальний обов'язок усіх громадян надавати допомогу всім, покладаючи цю функцію на спеціально уповноважених суб'єктів. До таких суб'єктів відносяться або працівники відповідних сфер діяльності, що зобов'язані своїми функціональними обов'язками надавати допомогу (як-то: медичні працівники, капітани кораблів, водії транспорту тощо), або ситуативно відповідальні особи (опікуни, батьки, особи, що самі поставили жертву у небезпечне для життя становище тощо).

У першому ж варіанті виділяється окрема відповідальність для спеціальних суб'єктів і окрема для загальних. Як нами буде продемонстровано нижче, в таких випадках відповідальність загальних та спеціальних суб'єктів або розведена в окремі статті, аналогічно до українського кримінального законодавства, або співіснують у межах однієї статті, будучи розведеними по окремих її частинах.

Отже, до кримінальних кодексів наближених вітчизняному за принципом розведення відповідальності для загальних суб'єктів в окрему статтю відносяться, наприклад, кодекси Австрії, Грузії, Іспанії, Болгарії, Німеччини та Франції. Так, п. 1 § 95 Кримінального кодексу Австрії «Ненадання допомоги вказує»: «Хто вчиняє бездіяльність при нещасному випадку або ситуації, яка пов'язана з загальною небезпекою (§ 176), не надаючи загальнодоступну необхідну допомогу по рятуванню людей, що знаходяться у стані, пов'язаному із небезпекою настання смерті, суттєвого тілесного ушкодження або шкоди здоров'ю» [1]. Аналогічно вказується й в Кримінальному кодексі Грузії – «Ненадання допомоги»: «Ненадання особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, необхідної і явно невідкладної допомоги, якщо така могла бути надана винуватим без створення суттєвої небезпеки для себе чи інших осіб, а равно неповідомлення відповідним установам або особам про необхідність надання допомоги» [2].

В Кримінальному кодексі Іспанії в окремому розділі 9 «Ненадання допомоги» є ст. 195, у ч. 1 якої вказується: «Той, хто не надав допомогу людині, яка знаходиться сама в суттєвій небезпеці, якщо він мав можливість надати їй допомогу, не піддаючи небезпеці себе та третіх осіб» [3].

У Кримінальному кодексі Федеративної республіки Німеччини – «Ненадання допомоги» вказується: «Хто не надає допомогу при нещасних випадках або загальній небезпеці чи бідствуючому стані, хоча надання такої допомоги є необхідним та може бути ним надана в даних умовах та без суттєвої небезпеки для себе, та надання якої не порушує виконання інших важливих обов'язків» [4]. Цікавим у цьому прикладі є те, що німецький законодавець прописує як одну з умов позбавлення необхідності надання допомоги потерпілому таку обставину, як не лише загроза життю рятівника, але й необхідність продовження виконання ним більш важливих, аніж життя жертви, обов'язків. Аналогію можна провести й з вітчизняним законодавством, де у розділі 8 «Обставини, що виключають злочинність діяння» у ст.41 «Виконання наказу

або розпорядження» в ч. 1 вказується, що дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду праву охоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження.

У Кримінальному кодексі Франції – ненадання допомоги розведена по кільком статтям:

– ст. 223-3 – «Залишення в будь-якому місці особи, яка не здатна себе захистити внаслідок свого віку, психічного чи фізичного стану [5];

– ч. 1 ст. 223-6 – «Кожен, хто міг перешкодити своїми невідкладними діями без ризику для себе або третіх осіб злочину чи проступку проти тілесної недоторканості людини та навмисно ухиляється від таких дій» [5];

– ч. 2 ст. 223-6 – «Покаранню підлягає кожний, хто умисно ухиляється від надання особі, яка перебуває у небезпеці, допомоги, якщо він міг надати її без ризику для себе чи третіх осіб чи-то власними діями, чи-то через виклик допомоги» [5];

– ст. 223-7 – «Кожен, хто умисно ухиляється від прийняття чи виклику мір, що дозволяють без ризику для себе або третіх осіб боротися з лихом, здатним створити загрозу безпеки людей» [5].

Таким чином, ми бачимо, що французький законодавець виокремлює: по-перше, іманентно безпорадних потерпілих, яким загрожує небезпека; по-друге, інших дієздатних потерпілих саме від злочинного посягання на них; по-третє, дієздатних потерпілих від іншої незлочинної небезпеки і по-четверте, – потенційних жертв, яким може загрозувати лихо, що наближається. Звичайно, можливо такий розподіл та зобов'язання всіх громадян втручатися за всіх зазначених обставин заради надання допомоги при наявності загрози і визначає підвищену суспільну свідомість громадян Франції, але подібна конкретизація є неприйнятною для вітчизняного правового досвіду. Хіба що стосовно виокремлення ознаки обмеженої дієздатності та іманентної безпорадності потерпілого, яке у ч.2 ст.136 Кримінального кодексу України набуває вигляду ознаки малолітства.

Якщо проаналізувати виокремлення специфічної значущості загрози особам з недостатньою дієздатністю (через вік чи іншу форму іманентної безпорадності), то цікавим є порівняння вітчизняної статті не лише з кодексом Франції, але й з кодексом Болгарії.

Кримінальний кодекс Республіки Болгарії у розділі 3 «Залишення у небезпеці» співіснують одразу дві статті, а саме: ст.137 «Хто залишить особу, позбавлену можливості прийняти заходів самозбереження через малолітство, старість, хворобу або взагалі внаслідок безпорадності, в такому стані, що життю цієї особи може загрозувати небезпека, та усвідомлюючи це, не надає їй допомоги» [6] та ст. 139 «Хто не надасть допомогу іншій особі, яка знаходиться в небезпечному для життя стані, якщо така допомога могла бути надана без загрози для себе чи інших» [6]. Одразу слід прокоментувати феномен наявності двох окремих статей для загального суб'єкта в кодексі Болгарії. Справа в тім, що в ст. 137 КК Болгарії йдеться про загрозу життю іманентно безпорадній жертви про яку слід піклуватися через суттєву обмеженість її життєвих можливостей взагалі, і тим паче у ситуації загрози. Тому й покарання визначається

більш суворим, адже держава в особі законотворця визнає пріоритетність турботи насамперед про найбільш незахищені верстви населення. При цьому, як ми бачимо, піклуватися та захищати таких безпорадних людей зобов'язані всі громадяни (під загрозою значного покарання). В другому ж випадку у ст. 139 КК Болгарії йдеться про жертву, якою може стати будь-яка дієздатна, так би мовити, повноцінна людина, що внаслідок обставин опинилася у небезпеці та не здатна сама себе захистити. Але законодавець вважає, що саме тому, що така жертва потенційно наділена здібностями до виживання і тому більш життєздатна на відміну від жертв, описаних у попередній статті. Відповідно до цього, держава хоч і покладає обов'язок на інших громадян надавати необхідну допомогу і в цьому випадку, але провина визначається не такою значною, що відображається у більш м'якому покаранні, аніж аналогічна бездіяльність по відношенню до іманентно безпорадної жертви.

Не будемо вдаватися до полеміки щодо доцільності такої сегрегації, проте зауважимо, що потенційна здатність навіть здорової та дієздатної людини, значно обмежена у ситуації загрози життю. Бо через таку загрозу жертва все одно стає безпорадною, інакше була б здатна самостійно подолати небезпеку та не потребувала би екстреної допомоги ззовні. Відповідно до цього ми вважаємо, що безпорадність є провідною ознакою в ситуації небезпеки, і не має значення, чи ця безпорадність є іманентною рисою, чи набутою в конкретній небезпечній ситуації. А, відтак, розводити відповідальність, мабуть, не є доцільним. Необхідність такого нашого коментарю визначається тим, що це єдиний іноземний кодекс, де, аналогічно українському, виокремлюється жертва за ознакою дієздатності. Єдина відмінність, що у болгарському кодексі розширений перелік безпорадних жертв, а в ч. 2 ст. 136 Кримінального кодексу України виділяються чомусь лише малолітні. За аналогією виникають принаймні два питання: по-перше, про доцільність взагалі виокремлення безпорадних у самій статті, якщо в п.п. 6 та 7 ч. 1 ст. 67 КК України і так визнається обтяжуючою обставиною така категорія жертв як малолітні, особи похилого віку, безпорадні та вагітні жінки, а по-друге, якщо український законодавець таки вирішив у ч. 2 ст. 136 Кодексу наголосити на важливості саме безпорадних верств населення, то чому обмежився лише малолітніми, хоча за аналогією з тим же самим кодексом Болгарії, міг би більш коректно прописати й інші категорії потенційно безпорадних жертв ненадання допомоги.

Як ми бачимо з проведеного аналізу кримінальних кодексів держав в яких аналогічно до українського законодавства виокремлені статті, де фігурує загальний суб'єкт злочину за ненадання допомоги, за незначними відмінностями, вони всі визнають обов'язок громадян втручатися в небезпечну для потерпілого ситуацію та надавати необхідну допомогу навіть за відсутності відповідних функціональних обов'язків. Разом з тим, майже в усіх цих державах, окрім Франції, співіснують статті де обов'язок надавати допомогу покладений лише на спеціальних суб'єктів. Такі спеціальні суб'єкти розрізняються за своєю природою, про що нами вже вказувалося.

Так, у Кримінальному кодексі Австрії у § 94 «Залишення у небезпеці» в ч. 1 вказується спеціальним суб'єктом особа, яка сама заподіяла шкоду потер-

пілому: «Хто залишає в небезпеці іншу людину, якій він сам заподіяв тілесні ушкодження (§ 83), в тому числі й не протиправно, не надаючи їй необхідну допомогу» [7].

Аналогічна стаття існує й в кримінальному кодексі Болгарії, де у ст. 140 вказується: «Водій транспортного засобу, який не надав після події за його участю аварії потерпілому необхідної допомоги, яка могла бути надана без небезпеки для себе та інших» [6].

Іншими словами, у наведених прикладах Австрії та Болгарії законодавець зобов'язує винного у тілесній шкоді надати невідкладну допомогу потерпілому, тим самим надаючи йому статусу окремого спеціального суб'єкта.

Другий варіант спеціального суб'єкта є аналогічним визначеному у ст. 135 Кримінального кодексу України, тобто особа була зобов'язана піклуватися про потерпілого, і яка залишила підопічного без допомоги в небезпечному стані. До таких іноземних законодавств, в яких такий спеціальний суб'єкт виокремлений у відповідну статтю поруч із статтею із загальним суб'єктом, відносяться, наприклад, Кримінальні кодекси Грузії, Іспанії, Болгарії, Німеччини.

Зокрема, в Кримінальному кодексі Грузії в ст. 128 «Залишення в небезпеці вказується: «Залишення без допомоги особи, яка перебуває у небезпечному для життя стані та позбавленої можливості прийняти міри до самозбереження, якщо той, хто залишив без допомоги зобов'язаний був піклуватися про неї та мав можливість надати їй допомогу» [2]. Дана стаття обмежується неконкретизованим спеціальним суб'єктом. Так само, лише у більш чіткому вигляді, прописаний окремо неконкретизований спеціальний суб'єкт і в Кримінальному кодексі Болгарії, в якому окрім вищезазначеного специфічного, так би мовити, ситуативного спеціального суб'єкта (що сам заподіяв шкоду і повинен допомогти), виділяється й генералізований спеціальний суб'єкт у ст. 138: «Хто, маючи можливість надати допомогу, свідомо не надасть допомогу особі про яку повинен був піклуватися, і яка знаходиться в небезпечному для життя стані та позбавлено можливості прийняти міри самозбереження через малолітство, старість, хворобу або взагалі внаслідок своєї безпорадності» [6]. Тут ми зустрічаємо знов-таки конкретизацію й потерпілого з ознаками послабленої дієздатності та іманентної безпорадності, яка й визначала необхідність призначення відповідного турботливого нагляду піклувальником. Аналогічна конкретизованість наявна й у вітчизняній ст.135 Кримінального кодексу України, що й визначає підвищену відповідальність піклувальника за невиконання покладених на нього обов'язків турбуватися та захищати підопічного на відміну від пересіченого громадянина, який ситуативно не надав допомоги та визначається загальним суб'єктом без відповідного регламенту обов'язків у ст. 136 Кодексу України.

Дещо відмінна ситуація розкриття спеціального суб'єкта спостерігається в кодексах Іспанії та Німеччини, в яких цей суб'єкт хоча й виділений в окрему статтю, але й всередині неї у другій частині набуває конкретизації за ознакою соціальної значущості. Так, в кодексі Іспанії є окрема ст. 230 в якій зазначено: «Залишення недієздатного або дитину що не досягла 16 років осо-

бою, зобов'язаною його охороняти карається позбавленням волі на строк від року до двох років. Якщо залишення було заподіяне батьками, опікунами або попечителями призначається покарання у вигляді позбавлення волі до трьох років» [3]. Тут наявний розподіл у двох частинах абстрактного спеціального суб'єкта, та конкретизованого, у вигляді батьків. Аналогічний розподіл можна побачити й в Кримінальному кодексі Німеччини, де в ч. 1 ст. 221 «Залишення в небезпеці» вказується: «Хто залишає людину на призволяще в безпорадному стані, хоча вона знаходиться на його піклуванні, або він у будь-якій іншій якості зобов'язаний надавати їй допомогу, і внаслідок цього піддає її небезпеці спричинення смерті чи заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю» [47], а в ч. 2 цієї ж статті йдеться вже про конкретизованого спеціального суб'єкта: «До позбавлення волі на термін від одного року до десяти років засуджується особа, якщо вона вчинює діяння відносно власної дитини або особи довіреної їй для виховання чи піклування» [4].

У даному прикладі ми бачимо, що спеціальний суб'єкт у ч. 1 є абстрактним, який просто був зобов'язаний піклуватися, а в ч. 2 цієї ж статті спеціальний суб'єкт уже конкретизований зі ступенем соціальної відповідальності, а саме визначається як батьки чи опікуни, які принципово повинні захищати своїх дітей та підопічних. У вітчизняному кодексі такої конкретизації спеціального суб'єкта не існує, адже батьківський обов'язок прописаний безпосередньо у Конституції України.

Третім варіантом спеціального суб'єкта зобов'язаного надавати допомогу є певні категорії професій з відповідними функціональними обов'язками. За аналогією до ст. 139 «Ненадання допомоги хворому медичним працівником» Кримінального кодексу України, такі спеціальні суб'єкти як медичні працівники і в інших державах наділяються обов'язком надання відповідної допомоги особам що їй потребують. Однак спостерігаються дві провідні тенденції визначення спеціального суб'єкта:

- неконкретизований суб'єкт (особа, зобов'язана надавати допомогу);
- конкретизований суб'єкт (чітко визначений медичний працівник).

Так, у Кримінальному кодексі Молдови досить абстрактно визначений спеціальний суб'єкт, на якого покладається функція надавати допомогу хворому, зокрема ст. 162 «Ненадання допомоги хворому» вказано: «Ненадання допомоги хворому без вагомих причин особою, зобов'язаною надавати допомогу в силу закону або на основі спеціальних правил [8]. Зазначена абстрактність спеціального суб'єкта існує й у кодексі Казахстану, де у ст. 118 «Ненадання допомоги хворому» говориться: «Ненадання допомоги хворому без поважних причин особою, зобов'язаною її надавати у відповідності до закону або спеціального правила [9]. Майже ідентична неконкретизованість й кодексі Таджикистану в ст. 128 «Ненадання допомоги хворому» зазначено: «Ненадання допомоги хворому без поважних причин особою, зобов'язаною її надавати у відповідності до закону або за спеціальними правилами» [10]. Аналогічна неконкретизованість спостерігається у кодексі Вірменії у ст. 129 «Ненадання допомоги хворому» йдеться: «Ненадання допомоги хворому без поважних причин особою, зобов'язаною її надавати, якщо внаслідок цього здоров'ю хво-

рого спричинена по необережності шкода» [11]. В кодексі Російської Федерації у ст. 124. «Ненадання допомоги хворому» так само вказується абстрактний суб'єкт та обставина необережності: «Ненадання допомоги хворому без поважних причин особою, зобов'язаною її надавати, якщо внаслідок цього здоров'ю хворого спричинена по необережності шкода» [12]. Тут, на прикладі Росії та Вірменії, окрім неконкретизованості особи суб'єкта ми зустрічаємо ще й обов'язкову обставину, а саме необережність. Кодекс Іспанії також дещо узагальнено визначає суб'єкт, коли у ст. 196 прописується: «Особі, в чій професійні обов'язки входить надання медичної допомоги, яка відмовила у наданні послуг, що поставило в суттєву небезпеку здоров'я потерпілого [3], натомість такий суб'єкт не обмежується лише лікарями, але й цілим рядом професій, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями.

Другий варіант конкретизованого визначення суб'єкта існує, наприклад, у Кримінальному кодексі Азербайджану ч. 1 ст. 142 «Ненадання допомоги хворому», в якій чіткіше прописаний саме медичний працівник: «Ненадання медичної допомоги хворому без поважних причин медичним працівником, зобов'язаним її надати у відповідності до закону або за спеціальними правилами». [13] Так само чітко визначений медичний працівник і в Кримінальному кодексі Грузії де у ст. 130 «Залишення хворого в небезпеці» прописано: «Ненадання невідкладної медичної допомоги хворому, який знаходиться у небезпечному для життя стані без поважних причин медичним працівником» [2]. Не менш конкретно вказується медичний працівник і в кодексі Болгарії, зокрема у ст.141 вказано: «Особа, що займається медичною практикою, яка була викликана до хворого чи породіллю та не надала допомогу без поважних причин», і хоча тут конкретизований медичний працівник, але з'являється додаткова обставина у вигляді «виклику» [6], іншими словами, ініціативно, без відповідного звернення лікар не зобов'язаний надавати допомогу. Така обставина, на нашу думку, як і обставина «необережності», вказана у кодексі Вірменії, є зайвою, адже обмежує коло та можливості застосування санкцій до порушників лікарських обов'язків. У свою чергу, в кодексі Білорусі ст. 161 «Ненадання допомоги хворому» окрім медичного працівника з'являється ще й фармацевт: «Ненадання допомоги хворому без поважних причин особою, яка займається медичною або фармацевтичною практикою, або іншою особою, зобов'язаною її надавати у відповідності до закону чи спеціальним правилом» [14].

Іншим, досить розповсюдженим спеціальним суб'єктом злочинів пов'язаних із ненаданням допомоги є капітани суден, аналогічно до ст. 284 «Ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха» Кримінального кодексу України. Тут майже всі кодекси держав навіть у самій назві відповідної статті прописують конкретного спеціального суб'єкта, яким є капітан корабля, що не надав допомогу. Так, у Кримінальному кодексі Білорусі існує ст. 160 «Ненадання капітаном судна допомоги тим, хто потерпає від лиха» [14]. В свою чергу, в ч. 2 ст. 142 Кримінального кодексу Латвії. «Ненадання допомоги тим, хто потерпає від лиха на морі» [15], також вказується суб'єкт: «Ненадання допомоги капітаном судна» [15], Кримінальному кодексі Литви в ст. 299 «Ненадання допомоги при зіткненні кораблів» аналогічно чітко визна-

чений суб'єкт: «Капітан корабля, який не надав допомогу при зіткненні кораблів» [16], хоча й дана стаття обмежує відповідальність лише ситуацією зіткнення, начебто в інших випадках капітан не зобов'язаний надавати допомогу жертвам морської пригоди.

Існують ще й певні специфічні варіанти спеціального суб'єкта ненадання допомоги, як це спостерігається в Кримінальному кодексі Китайської Народної Республіки де у ст. 429 вказано командування підрозділу, яке не надало допомоги на полі бою сусідньому військовому підрозділу, що опинилося в небезпечному становищі [17].

Отже, у наведених прикладах кодексів представлених держав ми бачимо співіснування окремих статей в яких фігурує загальний та спеціальний суб'єкти аналогічно такому ж розподілу в українському кримінальному кодексі.

Наступним варіантом співіснування загального та спеціального суб'єктів є кримінальні кодекси тих держав, де вони зафіксовані в якості окремих частин однієї статті.

Так, наприклад, ст. 159 Кримінального кодексу Білорусі «Залишення у небезпеці» у ч. 1 чітко визначає загального суб'єкта: «Ненадання особі, що знаходиться у небезпечному для життя становищі, необхідної та явно невідкладної допомоги, якщо така завідомо могла бути надана винним без небезпеки для його життя чи здоров'я або життя чи здоров'я інших осіб, або неповідомлення належним установам чи особам про необхідність надання такої допомоги» [14]. Але в ч. 2 тієї ж статті йдеться вже про спеціального суб'єкта: «Завідоме залишення без допомоги особи, що знаходиться у небезпечному для життя та здоров'я стані та позбавленої можливості вдатися до заходів по самозбереженню через малолітство, старість, хворобу або через безпорадність, у випадках, коли винний мав можливість надати потерпілому допомогу та був зобов'язаний про нього піклуватися [14]. А вже ч. 3 цієї ж статті вказує на ситуативного спеціального суб'єкта, про що вже йшлося при розгляді кодексу Болгарії, коли обов'язок надання допомоги покладається на будь-яку людину прямо чи опосередковано винну у небезпечному становищі потерпілого: «Завідоме залишення в небезпеці, заподіяне особою, яка сама по необережності або з опосередкованим умислом поставила потерпілого в небезпечне для життя та здоров'я становище» [14].

Аналогічно співіснують статті із загальним та спеціальним суб'єктом за ненадання допомоги у Кримінальному кодексі Латвії. Стаття 141 «Ненадання допомоги» у першій своїй частині розглядає загального суб'єкта: «Ненадання особі, що знаходиться в небезпечному для життя стані, необхідної та явно невідкладної допомоги, якщо вона завідомо могла бути надана винним без серйозної небезпеки для себе та для інших осіб і якщо ненадання допомоги потягло загибель людини або інші тяжкі наслідки» [15]. Доречно зауважити, що тут хоча й фігурує загальний суб'єкт, як символ загальногромадянського обов'язку надавати потерпаючому допомогу, але разом з тим, чітко вказана умова особливо тяжких наслідків для жертви. Тобто, у разі несмертельної небезпеки, втручання не є обов'язковим для громадян, а передбачається

доцільним лише у крайньому разі реального ризику загибелі потерпілого. В свою чергу, ч. 2 цієї ж статті вказує на суто спеціального суб'єкта: «Завідоме ненадання допомоги особі, що знаходиться у небезпечному для життя чи здоров'я стані та позбавленої можливості вдатися до заходів по самозбереженню через малолітство, старість, хворобу або через безпорадність, у випадках, коли винний мав можливість надати потерпілому допомогу та був зобов'язаний піклуватися про нього чи сам поставив її в небезпечне для життя становище» [15]. Тут ми бачимо поєднання в одній частині і суто спеціального суб'єкта у вигляді особи, що має обов'язок піклуватися про потерпілого, і ситуативного спеціального суб'єкта, який набуває регламентованого обов'язку надати допомогу потерпілому, якщо сам поставив його у небезпечне становище. Значно конкретніше у двох частинах ст. 128 «Залишення в небезпеці» Кримінального кодексу Вірменії розмежовано загальний суб'єкт, що не наділений спеціальними обов'язками надання допомоги від спеціального. Так, зокрема, в ч. 1 вказується: «Ненадання необхідної та завідомо невідкладної допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані, або неповідомлення відповідним установам про необхідність надання їй допомоги, якщо винний не був зобов'язаний піклуватися потерпілого та сам не поставив його в небезпечне становище» [11].

В свою чергу, ч. 2 звернена суто до спеціального суб'єкта, в тому числі й у випадку ситуативного спеціального суб'єкта: «Залишення в безпорадному стані особи, що знаходиться в небезпечному для життя та здоров'я стані та позбавленого можливості вдатися до заходів по самозбереженню, якщо винний мав реальну можливість надати допомогу цій особі та був зобов'язаний її опікувати або сам поставив її в небезпечне для життя становище» [11]. Отже, тут ми бачимо, що наголошується на відсутності обов'язку надавати допомогу, а в частині другій – на наявності такого.

Тепер переходимо до альтернативного варіанту тлумачення відповідальності за ненадання допомоги у кримінальних кодексах тих країн, які відмовляються взагалі від загального суб'єкта, вбачаючи неможливість тотального зобов'язання всіх громадян піклуватися та надавати допомогу всім, якщо вони потрапляють у небезпечне становище. До таких можна віднести кримінальні Кодекси Російської Федерації, Литви, Молдови, Азербайджану, Китайської Народної Республіки, Казахстану, Таджикистану, Швейцарії. У названих державах існує лише окрема стаття «Залишення в небезпеці», яка містить чітку вказівку на обов'язкову кваліфікуючу ознаку злочинної бездіяльності у вигляді саме імперативної зобов'язаності піклуватися про потерпілого ідентично тому, як це вказується у ст. 135 Кримінального кодексу України. Так, у Кримінальному кодексі Молдови в ст. 163 «Залишення в небезпеці» вказується: «Завідоме залишення без допомоги особи, що знаходиться у небезпечному для життя стані та позбавленої можливості вдатися до заходів по самозбереженню через малолітство, старість, хворобу або через безпорадність, у випадках, якщо винний мав можливість надати потерпілому допомогу та був зобов'язаний піклуватися про неї чи сам поставив її в небезпечне для життя становище» [8]. Іншими статтями відповідальності за без-

діяльність у вигляді ненадання допомоги для загального суб'єкта кодексом непередбачено.

Майже та ж сама норма закріплена в Кримінальному кодексі Російської Федерації, де в ст. 125. «Залишення в небезпеці» вказується: «Завідоме залишення без допомоги особи, що знаходиться у небезпечному для життя чи здоров'я стані та позбавлена можливості вдатися до заходів по самозбереженню у випадках, якщо винний мав можливість надати допомогу цій особі та був зобов'язаний піклуватися про неї чи сам поставив її в небезпечне для життя чи здоров'я становище» [12]. Аналогічно сформульовано ст. 143 Кримінального кодексу Азербайджану, ст. 119 Кримінального кодексу Казахстану та ст. 127 Кримінального кодексу Таджикистану. І знов-таки, інших статей за бездіяльність у вигляді ненадання допомоги для загального суб'єкта непередбачено.

В Кримінальному кодексі Литви в ст. 144 «Залишення без допомоги при загрозі небезпеки життю людини» сказано ще лаконічніше: «Той, хто зобов'язаний піклуватися про потерпілу особу, маючи можливість надати першої допомоги у разі загрози життю людини, такої допомоги не надав або ж сам спричинив таку загрозу» [16]. Дещо розведені спеціальні суб'єкти в Кримінальному кодексі Швейцарії, де йдеться в одному випадку про спеціальний суб'єкт з іманентними функціями піклування про підопічного, а в другому – про вищезгаданого ситуативного спеціального суб'єкта, який наділяється спеціальним обов'язком у разі, якщо сам поставив потерпілого у небезпечне становище. Так, зокрема, в ст. 127 «Залишення в небезпеці особи, що перебуває у безпорадному стані» вказується: «Хто ставить безпорадну особу, що знаходиться під його опікою або про яку він повинен піклуватися, в стан, що загрожує її життю чи безпосередньо загрожує її здоров'ю, або залишає її у такому стані [18], натомість у ст. 128 «Ненадання допомоги» з'являється другий вид спеціального суб'єкта: «Хто не допомагає людині, якій він заподіяв шкоду і яка перебуває у безпосередній небезпеці для життя, хоча за обставинами він міг би надати допомогу» [18]. Разом з тим, у цьому прикладі так само відсутня окрема стаття для загальних суб'єктів, яка б передбачала відповідальність за бездіяльність у вигляді ненадання допомоги для пересічного громадянина.

Отже, як ми бачимо досить велика кількість країн світу дотримуються позиції недоцільності покарання особи у разі відсутності чітко прописаного обов'язку надавати безпорадному допомогу, якщо той опинився у небезпечному для життя чи здоров'я стані. Саме тому в більшості випадків йдеться не про ненадання допомоги, що є фактичним проявом такого виду бездіяльності, а про залишення у небезпеці, якщо проводити паралель із вітчизняним кримінальним кодексом.

Доречним є й аналіз оцінки суспільної небезпеки ненадання допомоги та залишення у небезпеці відповідно загальним та спеціальним суб'єктом такої бездіяльності. Зрозумілим є, що в залежності від наслідків покарання може варіюватися від більш м'якого до більш суворого. Тому, ставлення держав світу до бездіяльності проведемо по загальному рівню найменш небезпечних наслідків (аналогічно ч. 1 ст. 136 КК України в порівнянні ч. 1 ст. 135 КК України).

Так, за Кримінальним кодексом Австрії, за ненадання допомоги (ст. 94) та за залишення у небезпеці (ст. 95) у випадку відсутності тяжких наслідків передбачений штраф у однаковому розмірі, у разі ж загибелі жертви, то для загального суб'єкта передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін до одного року, а для спеціального суб'єкта – до трьох років.

У Кримінальному кодексі Білорусі за залишення у небезпеці (ст. 159) для загального суб'єкта передбачений штраф або виправні роботи терміном до одного року, а для спеціального суб'єкта – обмеженням волі до двох років або ж позбавлення волі на той же строк.

Кримінальний кодекс Грузії за ненадання допомоги загальним суб'єктом (ст. 129) передбачає штраф або виправні роботи на строк до двох років або арешт на строк до шести місяців чи позбавлення волі на строк до двох років. За залишення ж у небезпеці для спеціального суб'єкта (ст. 128) визначено покарання у вигляді знов-таки, штрафу, виправних робіт строком до одного року або позбавлення волі до двох років.

За Кримінальним кодексом Іспанії згідно ст. 195 для загального суб'єкта передбачене покарання у вигляді штрафу в розмірі від трьох до дванадцяти місячних заробітних плат, а для спеціального суб'єкта, згідно ст. 196, – таке ж покарання, лише «ближче до його верхньої межі».

У Латвійському Кримінальному кодексі за ненадання допомоги ст. 141 передбачає для загального суб'єкта примусові роботи або грошовий штраф у розмірі п'яти мінімальних місячних заробітних плат, а для спеціального суб'єкта – позбавлення волі на строк до двох років або арешт чи примусові роботи, або штраф до сорока мінімальних місячних заробітків.

Кодекс Вірменії за залишення в небезпеці (ст. 128) для загального суб'єкта передбачає штраф у обсязі від п'ятидесяти до ста мінімальних заробітних плат або виправними роботами до одного року, а для спеціального суб'єкта штраф у обсязі від ста до стап'ятидесяти мінімальних заробітних плат або арештом до двох місяців.

Покарання за ненадання допомоги за Кримінальним кодексом Болгарії передбачено для загального суб'єкта (ст. 139) – виправні роботи до шести місяців або штраф, а для спеціального суб'єкта (ст. 138) – позбавлення волі до одного року або виправні роботи.

У Німеччині кримінальна відповідальність за ненадання допомоги (ст. 323с) загальним суб'єктом полягає у позбавленні волі до одного року або штрафом, а за залишення у небезпеці (ст. 221) спеціальним суб'єктом – позбавленні волі від трьох місяців до п'яти років.

З вищевикладеного ми бачимо, що в усіх випадках законодавець однозначно визнає бездіяльність спеціального суб'єкта більш тяжким злочином через усвідомлене невиконання ним покладеного на нього обов'язку надавати допомогу потерпілому, що виявляється у більш суворому покаранні, ніж аналогічна бездіяльність загального суб'єкта без регламентованого обов'язку надавати допомогу. Але, разом з тим, ми все ж таки схилиємось до зразків кримінальних кодексів тих країн, які визнають винним ненадання допомоги лише тих суб'єктів, які чітко усвідомлюють такий обов'язок. В інших випадках для

загальних суб'єктів просто не є зрозумілим межі необхідного втручання для надання допомоги через відсутність: по-перше, відповідної правової регламентації, а по-друге, відповідної професійної кваліфікації пересічних громадян для правомірного втручання в певну ситуацію.

Висновки. Підводячи підсумок проведеного аналізу сучасного кримінального законодавства країн світу з приводу порівняння досвіду застосування санкцій за бездіяльність у вигляді ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані ми стикаємося з двома варіантами існування такої відповідальності: ненадання допомоги чи залишення у небезпеці існує аналогічно вітчизняному законодавству для загального суб'єкта (як окрема стаття, чи як окрема частина статті); ненадання допомоги чи залишення у небезпеці існує лише для спеціального суб'єкта.

При цьому другий варіант є досить розповсюдженим, що вказує на однозначну відмову законотворців таких держав визнавати тотальний обов'язок усіх громадян надавати допомогу всім, покладаючи цю функцію на спеціально уповноважених суб'єктів. До таких суб'єктів відносяться або працівники відповідних сфер діяльності, що через свої функціональні обов'язки повинні надавати допомогу (як-то: медичні працівники, капітани кораблів, водії транспорту тощо), або ситуативно відповідальні особи (опікуни, батьки, особи що самі поставили жертву у небезпечне для життя становище тощо). В такому разі логічним є, що провина за ненадання допомоги може бути виправдана лише, якщо винний сам спричинив небезпечне для життя жертви становище та не надав допомогу, а сам факт бездіяльності довершує небезпечні наслідки через злочинну недбалість, що й визначає відсутність необхідності окремої статті, яка б передбачала окрему вину за ненадання допомоги для загального суб'єкта не наділеного чітко регламентованими обов'язками.

В іншому випадку, кримінальна відповідальність можлива та доцільна лише щодо спеціального суб'єкта наділеного функціями надавати допомогу, які він усвідомлює та які умисно не виконав. Це визначає необхідність порівняльного аналізу специфіки кваліфікації ст.136 КК у співвідношенні із суміжними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уголовный кодекс Австрии / [пер. с нем.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. – 144 с.
2. Уголовный кодекс Грузии / Науч. ред. З.К. Бигвава. Вступ, статья к.ю.н. доц. В.И. Михайлова. Обзорн. статья д.ю.н., проф. О. Гамкредидзе. [перевод с грузинского И. Мериджанашвили]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 409 с.
3. Уголовный кодекс Испании / Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук, профессора Н.Ф. Кузнецовой и доктора юридических наук, профессора Ф.М. Решетникова. – М. : Изд-во «Зерцало», 1998. – 218 с.
4. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / Науч. ред. и вступ, статья докт. юрид. наук, профессора Д.А. Шестакова; предисловие доктора права Г.-Г. Йешека; [перевод с немецкого Н. С. Рачковой]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 524 с.

5. Уголовный кодекс Франции / Науч. редактирование канд. юрид. наук, доц. Л.В. Головки, канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой; [перевод с французского и предисловие канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002 – 650 с.

6. Уголовный кодекс Республика Болгария / Науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А.И. Лукашова; [перевод с болгарского Д.В. Милушева, А.И. Лукашова, вступ. статья Й.И. Айдарова]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001 – 298 с.

7. Уголовный кодекс Австрии; [пер. с нем.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. – 144 с.

8. Уголовный кодекс Республики Молдова / Вступительная статья канд. юрид. наук А.И. Лукашова – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003 – 408 с.

9. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 года №167-1 (внесены изменения в соответствии с Законами Республики Казахстан от 9 июля 1998 года № 277-1, от 10 июля 1998 г. № 283-1, от 16.07.99 г. № 430-1, от 23.07.99 г. № 454-1).

10. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / Принят Законом Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года «О принятии Уголовного кодекса Республики Таджикистан». Введен в действие 1 сентября, 1998 года Постановлением Парламента Таджикистана / Предисловие А.В. Федорова – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 410 с.

11. Уголовный кодекс Республики Армения / Принят 18.04. 2003/ <http://www.crime.vl.ru>.

12. Уголовный кодекс Российской Федерации №63-ФЗ / Принят Государственной Думой 24 мая, 1996 года, Одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года.

13. Уголовный кодекс Азербайджанской республики / Научное редактирование, предисловие докт. юрид. наук, проф. И.М. Рагимова [перевод с азербайджанского Б.З. Аббасова]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 325 с.

14. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Принят Палатой представителей 2 июня 1999 года / Одобрен Советом Республики 24 июня 1999 года. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 474 с.

15. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Науч. ред. и вступ. статья канд. юрид. наук А.И. Лукашова и канд. юрид. наук З.А. Саркисовой; [перевод с латышского канд. юрид. наук А.И. Лукашова]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 313 с.

16. Уголовный кодекс Литовской республики / Науч. ред. докт. юрид. наук, проф. В. Павилониса; пре-дисл. канд. юрид. наук, доц. Н. И. Мацнева, вступ. статья докт. юрид. наук, проф. В. Павилониса, докт. юрид. наук, доц. А. Абрамовичюса, докт. юрид. наук, доц. А. Дракшене; [пер. с лит. канд. филол. наук, доц. В. П. Казанскене]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 470 с.

17. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева; [пер. с китайского Д.В. Вичикова]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 303 с.

18. Уголовный кодекс Швейцарии / [научное редактирование, предисловие и перевод с немецкого канд. юрид. наук А.В. Серебренниковой]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 350 с.

Зубець Ю.Г. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для житті стані: порівняльно-правове дослідження за кримінальним законодавством України та деяких зарубіжних держав

У статті досліджуються проблеми відповідальності за ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані з використанням порівняльно-правового методу.

Ключові слова: *ненадання допомоги, порівняльно-правове дослідження, життя, стан.*

Зубець Ю.Г. Непредоставление лицу помощи, находящемуся в опасном для жизни состоянии: сравнительно-правовое исследование по уголовному законодательству Украины и некоторых иностранных государств

В статье исследуются проблемы ответственности за неоказание помощи лицу, находящемуся в опасном для жизни состоянии с использованием сравнительно-правового метода.

Ключевые слова: *неоказание помощи, сравнительно-правовое исследование, жизнь, состояние.*

Zubeth Y. Failure to aid a person who is in a life-threatening condition: a comparative legal research on criminal law of Ukraine and some foreign countries

The article investigates the issue of liability for failure to assist a person in a life-threatening situation for the use of comparative legal method.

Keywords: *failure to render aid, comparative law research, life condition.*

Стаття надійшла до редакції 11.02.2014.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

М.І. Карпенко

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»,
полковник юстиції запасу*

Постановка проблеми. Питання щодо законодавчого вдосконалення норм розділу XIX Особливої частини Кримінального кодексу України потребують подальшого наукового осмислення і позитивного вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, що стосуються загальнотеоретичних підходів до військових злочинів у кримінально-правовій літературі незалежної України розроблялися недостатньо.

Мета статті – визначення загальнотеоретичних підходів щодо позитивного вирішення проблемних питань військових злочинів.

Основні результати дослідження. З метою імплементації кримінального законодавства України у відповідність до положень ст. 19 Конвенції ООН проти корупції, ратифікованої Верховною Радою України із заявами Законом від 18 жовтня 2006 р. № 251-V [1], 21 лютого 2014 р. прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» [2]. Цим Законом, який набрав чинності 28 лютого поточного року, з Кримінального кодексу України виключені ст. 423 (зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем) і ст. 424 (перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень).

Крім того, внесені відповідні зміни до ст. 364 КК (зловживання владою або службовим становищем), які пов'язані з тим, що слова абз. 1 ч. 1 цієї статті «з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб» замінені словами «з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи». Тим самим законодавець імплементував положення ст. 19 зазначеної Конвенції (зловживання службовим становищем), які полягають у тому, що «Кожна Держава – учасниця розглядає можливість вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисного зловживання службовими повноваженнями або службовим становищем, тобто здійснення будь-якої дії чи утримання від здійснення дій, що є порушенням законодавства, державною посадовою особою під час виконання своїх функцій з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи» [3, с. 348]. При цьому під неправомірною вигодою, як це передбачено в примітці до ст. 364-1 КК «слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав» [4, с. 169].

Як зазначає М.І. Хавронюк: «у більшості кримінальних кодексів держав Європи, крім держав СНД, не передбачено відповідальності за зловживання владою чи службовим становищем та за перевищення влади чи службових повноважень. Зазвичай кримінальна відповідальність установлена тільки за конкретні, чітко визначені дії, що становлять собою спеціальні випадки незаконного використання службового становища. Такий стан речей є результатом дії принципу правової визначеності, за яким кожен західний чиновник і посадовець чітко знає, що він може робити, а чого – не може» [5].

Виключивши ст.ст. 423 і 424 КК, законодавець тим самим декриміналізував спеціальні норми щодо кримінальної відповідальності за зловживання військовою службовою особою владою та перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Але чи значить це, що за подібні дії військових службових осіб більше не передбачена кримінальна відповідальність? Нині дії військових службових осіб у разі їх зловживання владою або службовим становищем необхідно буде кваліфікувати за ознаками злочину, передбаченого ст. 364 КК (зловживання владою або службовим становищем), оскільки диспозиція частини першої цієї статті передбачає, що карається «зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» [2]. З 28 лютого 2014 р., тобто з моменту набрання чинності Законом № 746-V, передбачено, що при завданні істотної шкоди в разі зловживання владою або службовим становищем військові службові особи будуть нести кримінальну відповідальність за вчинення не військового, а загально кримінального злочину. При цьому злочином зазначені дії будуть в разі, коли істотна шкода полягатиме у завданні матеріальних збитків, які в сто і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Що стосується дій, які до 28.02.2014 р. кваліфікувалися за ознаками діяння, передбаченого ст. 424 КК (перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень), то перевищення влади чи службових повноважень, як злочин, передбачений ст. 365 КК (перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу). Нині ч. 1 ст. 365 КК передбачає кримінальну відповідальність за «перевищення влади або службових повноважень, тобто умисне вчинення працівником правоохоронного органу дій, які явно виходять за межі наданих йому прав чи повноважень, якщо вони завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб», а ч. 2 цієї статті передбачає відповідальність за «дії, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони супроводжувалися насильством або погрозою застосування насильства, застосуванням зброї чи спеціальних засобів або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, за відсутності ознак катування» [2]. Частина 3 ст. 365 КК перед-

бачає відповідальність у разі вчинення цього злочину за особливо кваліфікуючих обставин, коли «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки» [2]. За таких обставин доводиться констатувати, що кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень передбачена лише для працівників правоохоронного органу і виключає таку відповідальність для військових службових осіб не лише в якості військового, але і загально кримінального злочину. Разом з тим Пленум Верховного Суду України в постанові від 26.12.2003 р. за № 15 роз'яснив, що «під перевищенням влади або службових повноважень треба розуміти: а) вчинення дій, які є компетенцією вищестоящої службової особи цього відомства чи службової особи іншого відомства; б) вчинення дій, виконання яких дозволяється тільки в особливих випадках, або з особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, - за відсутності цих умов; в) вчинення одноособово дій, які могли бути вчинені лише колегіально; г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти» [6, с. 226-227].

Пунктом 1 примітки до ст. 425 КК передбачено, що «під військовими службовими особами розуміються військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно – розпорядчих або адміністративно–господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування» [2].

Висновки. З часу прийняття 05.04.2001 р. чинного нині Кримінального кодексу України пройшло майже 13 років. За цей період законодавцем вже 7 раз вносились відповідні зміни і доповнення до розділу XIX Особливої частини КК. Але вони стосувалися врегулювання окремо визначених питань і не носили системного характеру законодавчого вдосконалення злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів). Крім того, змінами до розділу XIX Особливої частини від 21.02.2014 р. намітилась тенденція декриміналізації окремих військових злочинів (стаття 423) і передбачення подібних дій в якості загально кримінального злочину (стаття 364 КК). По-друге, декриміналізувавши діяння за ст. 424 (перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень), законодавець нині передбачив кримінальну відповідальність за перевищення влади або службових повноважень лише для працівників правоохоронного органу, залишаючи поза сферою впливу кримінального закону за подібні дії велику кількість службових осіб, в тому числі і військових службових осіб. У черговий раз приходиться констатувати той факт, що ми ще далекі від тієї ситуації, коли можна стверджувати про цілковиту досконалість конструкції і систему військових злочинів.

Із змісту статті витікає ще один незаперечний висновок про те, що законодавча конструкція частини військових злочинів розділу XIX Особливої частини КК України потребує подальшого аналізу і вдосконалення.

Автор не ставив перед собою завдання в невеликій за обсягом статті дати вичерпні відповіді на висловлені ним ці та інші проблеми. Разом з тим акцентується увага науковців, практиків і законотворців на необхідність комплексного підходу до їх позитивного вирішення в найближчий час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 496.
2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції: Закон України від 21 лютого 2014 р. № 746-VII // Голос України. – 27.02.2014. – № 37.
3. *Хавронюк М.І.* Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». – К. : Атіка, 2011. – 424 с.
4. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 4 лют. 2014 року: (офіц. текст). – К. : Паливода А.В., – 2014. – 212 с. (Кодекси України).
5. Українська правда. – 6 жовтня 2011 р. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/article>.
6. Постанови пленумів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України в кримінальних справах та адміністративних провадженнях: (офіц. текст). / [упоряд. С.А. Кузьмін, М.С. Кучеренко]. – К. : Паливода А.В., 2013. – 612 с.

Карпенко М.І. До питання щодо кримінальної відповідальності військовослужбовців

У статті висвітлюється питання щодо відсутності нині кримінальної відповідальності за перевищення влади або службових повноважень службових осіб, а також висловлюється пропозиція стосовно необхідності комплексного підходу до законодавчого вдосконалення системи військових злочинів, передбачених розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України, та звертається увага всіх зацікавлених осіб і державних органів на їх позитивне вирішення.

Ключові слова: перевищення влади або службових повноважень, військові злочини, групи (види) військових злочинів, родовий об'єкт військових злочинів.

Карпенко Н.И. К вопросу об уголовной ответственности военнослужащих

В статье высвечивается вопрос относительно отсутствия сейчас уголовной ответственности за превышение власти либо служебных полномочий, а также высказано предложение о необходимости комплексного подхода к законодательному усовершенствованию системы воинских преступлений, предусмотренных главой XIX Особенной части Уголовного кодекса Украины, и обращается внимание всех заинтересованных лиц и государственных органов на их положительное решение.

Ключевые слова: превышение власти либо служебных полномочий, воинские преступления, группы (виды) воинских преступлений, родовый объект воинских преступлений.

Karpenko N.I. On the question of the criminal responsibility of the military

The article highlighted about the lack of criminal responsibility now for abuse of authority or official powers, as well as a proposal to a comprehensive approach to improve the legislative system of military crimes provided for in Chapter XIX of the Special Part of

the Criminal Code of Ukraine and drew attention of all interested persons and public authorities on their positive solution.

Keywords: *abuse of power or official authority, war crimes, group (s) of military crimes, generic object of military crimes.*

Стаття надійшла до редакції 22.01.2014.

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 3 СТ. 109 КК УКРАЇНИ (В ДРУГИХ ШЕСТИ ФОРМАХ ЙОГО ПРОЯВУ)

В.К. Матвійчук

*доктор юридичних наук, професор,
перший проректор
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Істотним для теорії кримінального права та практики застосування ч. 3 ст. 109 КК України є з'ясування питань, що стосуються об'єктивних ознак злочину, передбачених в других шести формах його прояву.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З'ясуванням зазначених питань займалося багато вчених, серед них: Г.В. Андрусів, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.К. Грищук, О.Ф. Бантишев, І.В. Зозуля, М.І. Панов, В.Я. Тацій та ін.

Мета статі полягає у з'ясуванні других шести форм прояву злочину, передбаченого ч. 3 ст. 109 КК України.

Основні результати дослідження. Публічні заклики до насильницької зміни конституційного ладу, вчинені повторно (сьомий прояв злочину, передбаченого ч. 3 ст. 109 КК України). Суспільна небезпечність цього злочину характеризується здатністю цього діяння завдати істотної шкоди суспільним відносинам, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу від публічних закликів до його зміни насильницьким шляхом, вчинених повторно.

Цей злочин передбачений ч. 3 ст. 109 КК України (в сьомій формі його прояву, за ознакою повторності), яка має відсилочну диспозицію, оскільки з'ясувати суть цього складу злочину можливо при зверненні до ч. 2 ст. 109 КК України. Крім того, цей злочин слід віднести до так званого діяння з формальним складом.

Правовою підставою (соціальною обумовленістю) криміналізації цього діяння є положення ч. 2 ст. 5 Конституції України, яка закріплює усталені суспільні відносини що забезпечують умови з охорони Конституційного ладу України і відповідно до якої право визначати Конституційний лад України належить виключно народу України [1].

Розкриємо поняття «конституційний лад», яке законодавець використовує в першому складі злочину, безпосередній об'єкт якого нами отримав висвітлення. Так, ознаками (складовими) конституційного ладу України є: 1) людина з її невід'ємними правами і свободами; 2) основні принципи конституційного ладу; 3) державний устрій (лад) України; 4) конституційні основи громадянського суспільства. Отже, виходячи з зазначеного вище можна констатувати, що конституційний лад України – це такий стан відносин, який характеризує державу і суспільство, а також їх інститутів відповідно до конституційних норм, де забезпечуються гарантії для людини з її невід'ємними

правами і свободами, основні принципи конституційного ладу, державний устрій (лад) України та конституційні основи громадянського суспільства.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується такими обов'язковими ознаками, як: 1) дії – публічні заклики до насильницької зміни конституційного ладу України (вчинені повторно – це так звана повторність вчинення злочину); 2) спосіб - насильницька зміна конституційного ладу України.

З метою детального розкриття об'єктивної сторони цього злочину, необхідно з'ясувати поняття, які її характеризують, а саме: «публічні заклики», «зміна», «насильницький», а також такий вид множинності злочинів, як повторність.

З метою пояснення терміну «публічні заклики» звернемося до довідкової літератури. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови такого терміну, як «публічні заклики» не має, але містить термін «публічний», який тлумачить таким чином: «Публічний – а, с. 1. Який відбувається в присутності публіки, людей; прилюдний, привселюдний, гласний, відкритий ... 2. Призначений для широкого користування ...» [2, с. 74]. Крім того, в певній мірі пояснює цей термін таке поняття, як «публічне місце» під яким розуміється: «Публічне місце – місце, де збирається багато публіки (театр, стадіон і т. ін....» [2, с. 74].

Проте, таке тлумачення ще не дає нам повної картини щодо цього терміну, і нам необхідно звернутися до його пояснення в джерела з кримінального права. Одні автори публічний заклик розуміють так, що він повинен бути відкрито звернений до багатьох (не менше двох), що реально сприймають або, на думку розповсюджувача, можуть сприймати ці заклики [3, с. 7]; другі – під публічним закликом розуміють відкрите звернення до багатьох громадян [4, с. 226]; треті – наполягають, що заклик повинен мати публічний характер, тобто проголошуватися відкрито, в присутності багатьох громадян (ці заклики можуть бути на зборах, на мітингу, демонстрації тощо [5, с. 326]; четверті – стверджують, що публічність означає, що заклики носять відкритий, доступний для розуміння характер і звернені до широкого кола осіб (в кожному конкретному випадку питання вирішується з врахуванням усіх обставин справи: місця, часу, обстановки вчиненого діяння) [6, с. 263].

Враховуючи те, що термін закону «публічні заклики» складається з двох слів: «публічні» і «заклики», то ще необхідно розкрити термін «заклики»: «Заклик, у ч. 1. Прохання, запрошення прийти, приїхати, з'явитися куди-небудь. // Звук, вигук; що кличе, закликає. 2. Без додатка і до чого. Звернення до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання, відозва, гасло. // Прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе...» [3, с. 395]. Але цього не досить, звернемося ще до з'ясування вказаного терміну в літературі з кримінального права, де існують такі думки: 1) заклик, про який говориться в ч. 2 ст. 109 КК, – це активний вплив (усно чи письмово, з використанням магнітофона, радіо, телебачення, інших технічних засобів тощо) на невизначену кількість людей (слухачів, читачів, глядачів) або на членів певної партії, організації чи інше угруповання, пов'язане зі схиленням їх до насильницької зміни

конституційного ладу [4, с. 7]; 2) заклик – це активний вплив (усно чи письмово, з використанням магнітофона, радіо, телебачення тощо) на невизначену кількість людей (слухачів, читачів, глядачів) або на членів певної партії, організації чи інше угруповання, пов'язане зі схваленням їх до насильницької зміни конституційного ладу [5, с. 226]; 3) заклики – це така форма впливу на свідомість, волю і поведінку людей, коли шляхом безпосереднього звернення до них формується спонукання до певного виду діяльності (в цьому випадку заклики мають конкретну мету – об'єднати людей і спрямувати їх поведінку в русло насильницької зміни конституційного ладу) [6, с. 263].

Отже, виходячи із зазначеного, під публічними закликами до насильницької зміни конституційного ладу слід розуміти такі заклики, які відбуваються (проголошуються) в присутності публіки (людей), тобто багатьох фізичних осіб, привселюдно, гласно, відкрито, в публічному місці, де збирається багато публіки (наприклад, на зборах, мітингах, в театрі, на з'їздах, на стадіоні тощо). Публічність – це оціночне поняття і питання про наявність такої ознаки має вирішуватися в кожному конкретному випадку, з врахуванням конкретних обставин справи (часу, місця, способу, обстановки тощо) вчинення таких дій, тобто це діяння передбачає активний вплив на невизначену кількість осіб.

Тлумачення зазначених нами вище термінів дає нам підставу стверджувати, що термін «зміна», який використовується в диспозиції ч. 2 ст. 109 КК України, тут має використовуватися в таких значеннях: 1) в якості дії; 2) примусити впасти; 3) силою перекинути; 4) вбити; 5) зруйнувати; 6) припинити існування чого-небудь (соціального ладу). Отже, під діями, спрямованими на насильницьку зміну конституційного ладу, необхідно розуміти: 1) заклики до насильницької зміни положень ст. 3 Конституції України і надання органам держави можливості таким чином не виконувати ці положення Конституції; 2) заклики до позбавлення насильницьким шляхом конституційних прав та гарантій громадян, передбачених ст. 13 Конституції України; 3) заклики до змушення громадян України дотримуватися єдиних політичних, економічних та ідеологічних засад шляхом фізичного або психічного впливу (ст. 15 Конституції України); 4) заклики змушення громадян шляхом фізичного або психічного насилля робити те, що не передбачено законом (ст. 19 Конституції України); 5) насильницька зміна положень розділу другого Конституції України; 6) заклики до насильницької зміни конституційного порядку, при якому людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість є найвищою цінністю; 7) заклики до змушування заміни права визначати і змінювати конституційний лад в Україні не народом України, а якимось державним органом або посадовою особою, окремим регіоном, тобто проти волі народу України, шляхом насилля тощо; 8) заклики до насильницької зміни форми держави, тобто зміна відносин, які характеризують державу в цілому (ст. 1), зміна форми територіального устрою України (ст. 2), зміна форми правління, зміна державного режиму (ст. 1), зміна принципу організації і діяльності державної влади; зміна гарантування і визнання місцевого самоврядування тощо; 9) заклики до насильницької зміни державного устрою (ладу) України;

10) заклики до насильницької зміни економічної основи і системи України та інших складових громадянського суспільства .

Таким чином, під публічними закликами до насильницької зміни конституційного ладу України слід розуміти такі заклики, які відбуваються (проголошуються) в присутності публіки (людей), тобто багатьох фізичних осіб, привселюдно, гласно, відкрито, в публічному місці, де збирається багато публіки (на зборах, мітингах, в театрі тощо) і стосуються: 1) насильницької зміни положень ст. 3 Конституції України і надання органам держави можливості таким чином не виконувати ці положення Конституції; 2) насильницького позбавлення конституційних прав та гарантій громадян, передбачених ст. 13 Конституції України; 3) змушення громадян України дотримуватися єдиних політичних, економічних та ідеологічних засад (ст. 15 Конституції України); 4) змушення громадян шляхом фізичного або психічного насилля робити те, що не передбачено законом (ст. 19 Конституції); 5) насильницької зміни положень розділу другого Конституції України; 6) насильницької зміни конституційного порядку, при якому людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість є найвищою цінністю; 7) насильницької зміни права визначати і змінювати конституцію в Україні; 8) насильницької зміни форми держави тощо.

У літературі з кримінального права існують такі погляди щодо повторності публічних закликів до насильницької зміни конституційного ладу України: 1) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні (Повторності не буде, якщо винний в один проміжок часу, в одному й тому ж місці декілька або багато разів звертався з такими закликами до присутніх, тобто здійснив діяння, об'єднанні єдиним злочинним наміром (див. ст. 32 КК України) [7, с. 8]; 2) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий же злочин, незалежно від того, була вона засуджена за раніше вчинений злочин, чи не була (повторності не буде, якщо винний в один і той же час, в одному й тому ж місці декілька разів звертався з такими закликами до присутніх) [5, с. 226].

Ці дві точки зору не суперечать одна одній і можуть бути сприйняті.

Отже, цей злочин, як це видно з диспозиції статті, і як ми вже зазначали, відноситься до так званих злочинів з формальним складом. Злочин цей (за ознакою повторності) вважається закінченим з того моменту, коли така особа, яка раніше вчинила такий злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні, знову вчинила публічні заклики до насильницької зміни конституційного ладу України.

Публічні заклики до насильницького повалення конституційного ладу України, вчинені повторно (восьма форма прояву злочину, передбаченого ст. 109 КК України).

Ця норма, яка передбачає означений склад злочину, містить відсилочну диспозицію, оскільки відсилає особу, яка застосовує закон для з'ясування ознак цього злочину до ч. 2 ст. 109 КК України. Слід також зазначити, що досліджений злочин відноситься до так званих діянь з формальним складом.

Суспільна небезпечність цього злочину характеризується здатність цього діяння завдати істотної шкоди суспільним відносинам, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу від публічних закликів з метою його насильницького повалення, вчинених повторно, або загрози завдання такої шкоди означеним суспільним відносинам.

Правовою підставою (соціальною обумовленістю) криміналізації цього діяння є положення ч. 2 ст. 5 Конституції України, яка закріплює усталені суспільні відносини і відповідно до якої право визначати конституційний лад України належить виключено народу України [1].

Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу України від публічних закликів до насильницького його повалення, вчинених повторно.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується такими обов'язковими ознаками зовнішньої сторони, як: 1) дія — публічні заклики до насильницького повалення конституційного ладу, вчинені повторно; 2) спосіб — насильницьке повалення конституційного ладу.

З метою розкриття об'єктивної сторони цього злочину необхідно з'ясувати поняття, які її характеризують, а саме: «публічні заклики», «повалення». Великий тлумачний словник сучасної української мови такого терміну, як «публічні заклики» не містить але має термін «публічний», який тлумачить так: «Публічний – а, с. 1. Який відбувається у присутності публіки; людей; прилюдний, привселюдний, гласний, відкритий... 2. Призначений для широкого користування...» [3, с. 74]. Крім того, як ми вже зазначали, що в певній мірі пояснює цей термін таке поняття, як «публічне місце» – під яким розуміють: «Публічне місце – місце, де збирається багато публіки, йдеться про театр, стадіон і т. ін...» [3, с. 74]. Інші позиції щодо цього терміну, а також терміну «публічні заклики» ми давали при коментуванні попереднього складу злочину (сьомої форми прояву злочину, передбаченого ч.3 ст. 109 КК України).

Звернемося до дослідження поняття «повалення конституційного ладу України». Спочатку звернемося до терміну «повалення». В довідковій літературі відсутнє роз'яснення терміну «повалення» проте значиться, що повалення «я.с. дія за знач. (повалити)». Отже повалити-валю-валиш, док., перех. 1. Примусити внести силою перекинути... // Насильно позбавити влади; припинити існування чого-небудь (соціального ладу) тощо...» [2, с. 74]. Таким чином, поняття «повалення конституційного ладу України», а отже і дії — зазначені в законі означають таку поведінку, яка спрямована на повалення, позбавлення влади, інших складових конституційного ладу, припинення існування складових конституційного ладу взагалі.

Отже об'єктивна сторона цього злочину проявляється в публічних закликах, тобто в присутності публіки, багатьох фізичних осіб, привселюдно, гласно, відкрито, в публічному місці, де збирається багато публіки до насильницького повалення (припинення складових конституційного ладу, вчинених повторно).

Цей злочин (за ознакою повторності) вважається закінченим з того моменту, коли така особа, яка раніше вчинила такий же злочин, незалежно від

того, була вона засуджена за нього чи ні, і знову здійснила публічні заклики до насильницького повалення конституційного ладу України.

Публічні заклики до насильницького захоплення державної влади вчинені повторно (дев'ята форма прояву злочину, передбаченого ч. 3 ст. 109 КК України). Цей злочин (за цією формою прояву) описано в диспозиції як діяння з формальним складом.

Суспільна небезпечність цього злочину характеризується здатністю цього діяння завдати істотної шкоди суспільним відносинам, що забезпечують умови з охорони державної влади від публічних закликів з метою її захоплення, вчинених повторно, або в загрозі завдання такої шкоди вказаним суспільним відносинам.

Безпосереднім об'єктом цього злочину, є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони державної влади від її захоплення шляхом публічних закликів такого змісту, вчинених повторно.

Розкриємо поняття «державна влада», яке законодавець використовує в цьому складі злочину. Під поняттям «державна влада» необхідно розуміти конституційно-правовий інститут, де така влада виступає від імені всього суспільства (народу), має публічну основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки), концентрується в апараті – системі органів держави і через ці органи здійснюється; юридично уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як один із засобів дотримання законів та інших правових актів; поширює владні рішення на усе суспільство (вони є загальнообов'язковими для всіх колективних і індивідуальних суб'єктів); відділена від інших видів влади у середині країни, незалежна від них і має монопольне становище у сфері державних справ; юридично (конституційно) обґрунтована і визнана народом України, а також світовою спільнотою; узаконена у своїй діяльності, в тому числі у застосуванні сили в межах держави (наявність спеціально створених органів для утримання влади і втілення її рішення у життя).

Маючи чіткі ознаки державної влади та її визначення, перейдемо до розкриття об'єктивної сторони цього діяння.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується таким обов'язковими ознаками зовнішньої сторони, як: 1) дії – публічні заклики з метою захоплення державної влади, вчинені повторно; 2) спосіб – насильницьке захоплення державної влади.

Розглянемо дії, зазначені в диспозиції ч. 3 ст. 109 КК України. Виходячи із зазначеного, під публічними закликами до насильницького захоплення державної влади, вчиненими повторно, слід розуміти такі заклики, які відбуваються (проголошуються) в присутності публіки (людей), тобто багатьох фізичних осіб, привселюдно, гласно, відкрито, в публічному місці, де збирається багато публіки (наприклад, на зборах, мітингах, в театрі, на з'їздах, на стадіонах тощо). Це діяння передбачає активний вплив на визначну кількість осіб. Злочин за своєю конструкцією відноситься до так званих діянь з формальним складом. Це відповідає загальновизнаним теоретичним положен-

ням, якщо діяння (яке на нас коментується) характеризується в КК України (ч. 3 ст. 109 КК України) як «заклики», його закінчення визначається моментом озвучення закликів особою, яка раніше вчинила такий же злочин. Отже, злочин у цій формі є закінченим з моменту висловлення винним публічного заклику до насильницького захоплення державної влади, спрямованого на його сприйняття певною аудиторією (особою, яка раніше вчинила такий же злочин). Заклик, звернений до окремих, конкретних осіб до вчинення цього злочину, повинен розглядатися за правилами про підбурювання до злочину (ч. 4 ст. 27 і ст. 109 КК України або ч. 1 ст. 14 і ст. 109 КК України – при невдалому підбурюванні) [3, с. 226; 4, с. 7]. Самі заклики з визначеним змістом становлять закінчений злочин, незалежно від реагування присутніх громадян (вчинені повторно).

Розповсюдження матеріалів із публічними закликами до насильницької зміни конституційного ладу України, вчинені повторно (десята форма прояву злочину, передбаченого ч.3 ст. 109 КК України).

Суспільна небезпечність цього злочину характеризується завданням істотної шкоди суспільним відносинам, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу України від розповсюдження матеріалів із закликами до його насильницької зміни, вчинених повторно, або в загрозі завдання такої шкоди означеним суспільним відносинам.

Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу України від розповсюдження матеріалів із закликами до його насильницької зміни, вчинених повторно.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується такими обов'язковими ознаками, як: 1) дії – розповсюдження матеріалів із закликами насильницького повалення конституційного ладу, вчинені особою, яка є представником влади; 2) засоби вчинення злочину – матеріали із закликами до насильницького повалення конституційного ладу; 3) способи вчинення цього злочину.

З метою встановлення такої дії (ознаки об'єктивної сторони злочину) як розповсюдження матеріалів із закликами до насильницької зміни конституційного ладу України, вчинених повторно, звернемося до довідкової літератури. Цей термін тлумачиться таким чином: «Розповсюджувати, ую, ує, розповсюджувати, джу, диш. 1. Роздавати, передавати, продавати і т.ін. багатьом для придбання, ознайомлення і т. ін.; поширювати, ширити, роз поширювати» [2, с. 186]. В джерелах з кримінального права є такі погляди на таку дію, як розповсюдження матеріалів із закликами до насильницької зміни конституційного ладу України (проте слід оговорити, що така дія характеризується в цілому до всіх форм цього діяння, а не до кожної окремої форми, до яких ми відсилаємося в ч. 2 ст. 109 КК України): 1) розповсюдження матеріалів (звернень, листівок, гасел, листів, магнітофонних касет, комп'ютерних компакт-дисків, дискет тощо) полягає в доведенні їх змісту до невизначеної кількості або певної групи людей [3, с. 7]; 2) розповсюдження матеріалів – це дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості або певного кола) [7, с. 28–29]; 3) розповсюдження матеріалів (звернень,

листівок, гасел, листів тощо) полягає в доведенні їх змісту до відома невизначеної або певної групи людей [4, с. 226]; 4) розповсюдження матеріалів — це дія, вчинена з метою доведення змісту певних матеріалів до відома певної кількості людей [6, с. 263]; 5) розповсюдження матеріалів — це дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості або певного кола) [8, с. 26]; 6) розповсюдження означає поширення матеріалів із закликами означеного змісту серед широкого кола осіб з метою ознайомлення їх з цими закликами (розповсюдження листівок, плакатів, роздавання книг тощо) [5, с. 326].

Існуючи точки зору щодо розуміння дії у передбаченому складі злочину не мають суперечностей і вони лише доповнюють таке розуміння зазначеної дії. Це дає нам підставу стверджувати, що дію — розповсюдження матеріалів із закликами до насильницької зміни конституційного ладу України, необхідно розуміти такі дії як розповсюдження, поширення, передачі багатьом, невизначеному колу осіб, певній кількості людей, певному колу людей матеріалів для ознайомлення із зазначеними закликами.

Враховуючи те, що спосіб вивчення злочину — це прийоми та методи вивчення злочинного діяння, то звернемося до цієї ознаки в цьому злочині і розкриємо її. В джерелах з кримінального права існують такі думки щодо способів вивчення цього злочину: 1) розповсюдження таких матеріалів може здійснюватися шляхом розсилки поштою, передачі через комп'ютерні мережі, розклеювання їх на стінах будинків, вітринах, підкидання в приміщення державних органів чи установ підприємств чи організацій тощо [3, с. 7]; 2) розповсюдження матеріалів — здійснюється шляхом підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання їх на дошках для оголошень, розсилання листів певним групам адресатів і лише в цьому разі кваліфікуються за ч. 2 ст. 109 КК [8, с. 245-246]; 3) розповсюдження може здійснюватися шляхом розклеювання їх на стінах будинків, вітринах підкидання в приміщеннях державних органів чи установ, підприємств чи організацій тощо [4, с. 226]; 4) розповсюдження може здійснюватися шляхом підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання їх на дошках оголошень, розсилання листів певним групам адресатів тощо [7, с. 28].

Зазначені точки зору не мають протиріч, лише доповнюють одна одну. Отже, способи вчинення цього злочину є: розсилка матеріалів поштою, передача таких матеріалів через комп'ютерні мережі, розклеювання матеріалів на стінах будинків, розклеювання таких матеріалів у вітринах, підкидання таких матеріалів у приміщення державних органів або установ, або підприємств, або організацій, підкидання листівок до поштових скриньок, розповсюдження таких матеріалів на дошках оголошень, розсилання листів певним групам адресатів. Цей перелік способів вчинення указанного злочину є примірним і не є обов'язковою ознакою цього складу злочину, оскільки він не зазначається ні в ч. 3 ст. 109 КК, ні в ч. 2 ст. 109 КК, до якої ми робимо відсилку.

Засоби вчинення злочину є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього злочину. В кримінально-правовій літературі їх називають так: 1) матеріали — письмові чи зафіксовані на іншому носіїві інформації (дискети, аудіо-

чи відеокасети) звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо — це засоби вчинення злочину [8, с. 246]; 2) матеріали — письмові звернення, зафіксовані в оголошеннях, листівках, плакатах, газетах чи іншому носіїві інформації (дискети, аудіо- чи відеокасети) тощо — у цьому злочині є засобами вчинення злочину [6, с. 29].

Слід зазначити, що ці дві точки зору є позицією М.І. Хавронюка і вони взаємодоповнюють одна одну і на нашу думку є обґрунтованими.

Таким чином, для цього складу злочину обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього діяння є: 1) дії, які нами описані, виходячи із закону; 2) засоби вчинення цього злочину (листівки, газети тощо).

Для цього складу злочину характерна така ознака множинності, як повторність. В кримінально-правовій літературі існують такі погляди щодо повторності як розповсюдження матеріалів з публічними закликами до насильницької зміни конституційного ладу: 1) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні (повторності не буде, якщо винний в один проміжок часу, в одному й тому ж місці декілька або багато разів звертався з такими закликами до присутніх, тобто здійснив тотожні діяння, об'єднанні єдиним злочинним наміром (див. ст. 32 КК України) [3, с. 8]; 2) повторним треба вважати злочин, вчинений собою, яка раніше вчинила такий же злочин, незалежно від того, була вона засуджена за раніше вчинений злочин чи не була (повторності не буде, якщо винний в один і той же час, в одному й тому ж місці декілька разів звертався з такими закликами до присутніх) [4, с. 226].

Слід сприйняти ці дві точки зору, які доповнюють одна одну.

Щодо моменту закінчення цього злочину, то враховуючи те, що він відноситься до так званих злочинів з формальним складом, вважається закінченим з того моменту, коли така особа, яка раніше вчинила такий злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні, знову розповсюдила матеріали з публічними закликами до насильницької зміни конституційного ладу України.

Розповсюдження матеріалів з публічними закликами до насильницького повалення конституційного ладу України, вчинених повторно (одинадцята форма прояву злочину, передбачена ч. 3 ст. 109 КК України).

Цей злочин містить діяння з формальним складом та знаходиться в ч. 3 ст. 109 КК України, яка є відсилочною, оскільки з'ясувати суть цього діяння можливо лише, звернувшись до ч. 2 ст. 109 КК України.

Суспільна небезпечність цього злочину характеризується завданням істотної шкоди суспільним відносинам, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу від його повалення шляхом розповсюдження матеріалів із закликами такого характеру, вчиненими повторно або загрозою завдання такої шкоди означеним суспільним відносинам.

Безпосереднім об'єктом його злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони конституційного ладу від його повалення шляхом розповсюдження матеріалів із закликами такого характеру, вчиненими повторно.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується такими обов'язковими ознаками об'єктивної сторони, як: 1) дія – це розповсюдження матеріалів із публічними закликами до насильницького повалення конституційного ладу, вчинені повторно; 2) засоби вчинення злочину – це матеріали означеного змісту.

З метою встановлення такої дії (ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину), як розповсюдження матеріалів із закликами до насильницького повалення конституційного ладу, вчинених повторно, звернемося до відповідних джерел. Цей термін тлумачиться наступним чином: «Розповсюджувати, ую, уєї, розповсюджувати, джу, диш. 1. Роздавати, передавати, продавати і т. ін. багатьом для придбання, ознайомлення і т.ін.; поширювати, ширити, розпоширювати» [2, с. 186]. В кримінально-правовій літературі є наступні погляди на таку дію, як розповсюдження матеріалів із закликами до насильницького повалення конституційного ладу України: 1) розповсюдження матеріалів (звернень, листівок, гасел, листів магнітофонних касет, комп'ютерних компакт-дисків, дискет тощо) полягає в доведенні їх змісту до невизначеної кількості або певної групи людей [3, с. 7]; 2) розповсюдження матеріалів – це дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості або певного кола) [7, с. 28-29]; 3) розповсюдження матеріалів (звернень, листівок, гасел, листів, тощо) полягає в доведенні їх змісту до відома невизначеної або певної групи людей [4, с. 226]; 4) розповсюдження матеріалів – це дія, вчинена з метою доведення змісту певних матеріалів до відома певної кількості людей [8, с. 263]; 5) розповсюдження матеріалів – це дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості або певного кола) [7, с. 245]; 6) розповсюдження означає поширення матеріалів із закликами означеного змісту серед широкого кола осіб з метою ознайомлення їх з цими закликами (розповсюдження листівок, плакатів, роздавання книг тощо) [5, с. 326].

Слід зазначити, що існуючі точки зору стосовно розуміння дії в передбаченому складі злочину не мають суперечливих ознак і вони лише доповнюють одна одну. Це дає нам підставу стверджувати, що дія розповсюдження матеріалів із публічними закликами до насильницького повалення конституційного ладу України проявляється в розповсюдженні, поширенні, передачі багатьом, невизначеному колу осіб, певної кількості людей, певному колу матеріалів для ознайомлення із зазначеними закликами, вчиненими повторно.

Способами вчинення цього злочину є: розсилка матеріалів поштою, передача таких матеріалів через комп'ютерні мережі, розклеювання таких матеріалів на стінах будинків, розклеювання таких матеріалів у вітринах, підкидання таких матеріалів у приміщення державних органів або установ, або організацій, підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання таких матеріалів на дошках оголошень тощо. Цей перелік способів вчинення злочинів є примірним. Ця ознака об'єктивної сторони складу злочину не є обов'язковою ознакою цього складу злочину.

Засоби вчинення злочину є обов'язковою ознакою цього складу злочину. В кримінально-правовій літературі їх називають так: 1) матеріали – пись-

мові чи зафіксовані і на іншому носіїві інформації (дискети, аудіо- чи відеокасеті), звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо – це засоби вчинення злочину [8, с. 246]; 2) матеріали – письмові звернення, зафіксовані в оголошеннях, листівках, газетах чи іншому носіїві інформації (дискети, аудіо- чи відеокасеті) тощо – у цьому злочині є засобами вчинення злочину [7, с. 29].

Для цього складу злочину характерний такий вид множинності, як повторність. В кримінально-правовій літературі існують такі погляди щодо потворності розповсюдження означених матеріалів з указаним змістом: 1) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні (повторності не буде, якщо винний в один проміжок часу, в одному й тому ж місці декілька або багато разів звертався з такими закликами до присутніх, тобто здійснив тотожні діяння, об'єднані єдиним злочинним наміром) (див. ст. 32 КК України) [3, с. 8]; 2) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий же злочин, незалежно від того, була вона засуджена за раніше вчинений злочин чи не була (повторності не буде, якщо винний в один і той же час, в одному й тому ж місці декілька разів звертався з такими закликами до присутніх) [4, с. 226].

Ці дві точки зору є сприйнятливими.

Щодо моменту закінчення цього злочину, то враховуючи те, що він відноситься до так званих злочинів з «формальним» складом, вважається закінченим з того моменту, коли така особа, яка раніше вчинила такий же злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні, знову розповсюдила матеріали з публічними закликами до насильницького повалення конституційного ладу України.

Дії, що проявляються в розповсюдженні матеріалів із публічними закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинені повторно (двадцята форма прояву злочину, передбаченого ч. 3 ст. 109 КК України).

Ця форма містить відсилочну диспозицію, оскільки для з'ясування цього складу злочину, відсилає до дій і способів його вчинення, які описані в ч. 2 ст. 109 КК України. Цей злочин відноситься до так званих злочинів з формальним складом.

Суспільна небезпечність цього злочину характеризується завданням істотної шкоди суспільним відносинам, що забезпечують умови з охорони державної влади від розповсюдження матеріалів з публічними закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинених повторно або в загрозі завдання такої шкоди означеним суспільним відносинам.

Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони державної влади від розповсюдження матеріалів з публічними закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинених повторно.

Поняття «державна влада», яке законодавець використовує слід розуміти, як конституційно-правовий атрибут, де така влада виступає від імені всього суспільства (народу), має публічну основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки), концентрується в апараті – системі органів держа-

ви і через ці органи здійснюється; юридично уособлює загальнообов'язковою всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як один із засобів дотримання законів та інших правових актів; поширює владні рішення на усе суспільство (вони є загальнообов'язковими для всіх колективних й індивідуальних суб'єктів); відділена від інших видів влади у середині країни незалежно від них і має монопольне становище у сфері державних справ; юридично (конституційно) обґрунтована і визнана народом України, а також світовою спільнотою; узаконена у своїй діяльності, в тому числі у застосуванні сили в межах держави (наявність спеціально створених органів для утримання влади і втілення її рішення у життя).

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується такими обов'язковими ознаками зовнішньої сторони, як: 1) дії – розповсюдження матеріалів з публічними закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинені повторно; 2) спосіб – насильницьке захоплення державної влади; 3) засоби вчинення злочину.

Розглянемо дії, які передбачені в якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину. Виходячи із зазначеного, під розповсюдженням матеріалів із публічними закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинених повторно, звернемося до відповідних джерел. Цей термін тлумачиться наступним чином: «Розповсюджувати, ую, ує, розповсюджувати, джу, дишь. 1. Роздавати, передавати, передати, продавати і т. ін., багатьом для придбання ознайомлення і т. ін.; поширювати, ширити, роз поширювати» [2, с. 186]. В кримінально-правовій літературі є наступні погляди на таку дію, як розповсюдження матеріалів із закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинених повторно: 1) розповсюдження матеріалів (звернень) листівок, гасел, листів, магнітофонних касет, комп'ютерних компакт-дисків, дискет тощо, полягає в доведенні їх змісту до невизначеної кількості або певної групи людей [3, с. 7]; 2) розповсюдження матеріалів – це дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості або певного кола) [7, с. 28-29]; 3) розповсюдження матеріалів (звернень, листівок, гасел, листів тощо) полягає в доведенні їх змісту до відома невизначеної або певної групи людей [4, с. 226]; 4) розповсюдження матеріалів – це дія, вчинена з метою доведення змісту певних матеріалів до відома певної кількості людей [8, с. 263]; 5) розповсюдження матеріалів – це дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості або певного кола) [7, с. 245]; 6) розповсюдження означає поширення матеріалів із закликами означеного змісту серед широкого кола осіб з метою ознайомлення їх з цими закликами (розповсюдження листівок, плакатів, роздавання книг тощо) [5, с. 326].

Слід зазначити, що існуючі точки зору стосовно розуміння дії в передбаченому складі злочину не мають суперечностей, а лише деталізують розуміння зазначеної дії. Це дає нам підставу стверджувати, що дія – розповсюдження матеріалів із закликами до насильницького захоплення державної влади, вчинене повторно є дія з розповсюдження, поширення, передачі бага-

тьом, невизначеному колу осіб, певної кількості людей, певному колу людей матеріалів для ознайомлення із зазначеними закликами.

Стосовно способів вчинення цього злочину, та в джерелах з кримінального права існують такі думки: 1) розповсюдження таких матеріалів може здійснюватися шляхом розсилки поштою, передачі через комп'ютерні мережі, розклеювання їх на стінах будинків, вітринах, підкидання в приміщення державних органів чи установ, підприємств чи організацій тощо [3, с. 7]; 2) розповсюдження матеріалів – здійснюється шляхом підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання їх на дошках для оголошень, розсилання листів певним групам адресатів [7, с. 245-246].

Отже, способами вчинення цього злочину є: розсилка матеріалів поштою, передача таких матеріалів через комп'ютерні мережі, розклеювання таких матеріалів у вітринах, підкидання таких матеріалів у приміщення, підкидання листівок до поштових скриньок, розклеювання таких матеріалів на дошки оголошень тощо, вчинених повторно.

Засоби вчинення цього злочину відносять до обов'язкових ознак об'єктивної сторони цього складу злочину. В кримінально-правовій літературі їх називають таким чином: 1) матеріали – письмові чи зафіксовані на іншому носіїві інформації (дискеті, аудіо- чи відеокasetі) звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо – це засоби вчинення злочину [7, с. 246]; 2) матеріали – письмові звернення, зафіксовані в оголошеннях, листівках, плакатах, газетах чи іншому носіїві інформації (дискеті, аудіо- чи відеокasetі), звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо – це засоби вчинення злочину [8, с. 246]; 3) матеріали – письмові звернення, зафіксовані в оголошеннях, листівках, газетах чи іншому носіїві інформації (дискеті, аудіо- чи відеокasetі тощо) – це засоби вчинення злочину [7, с. 29].

Зазначені точки зору доповнюють одна одну.

Стосовно терміну «захоплення», який використовується в диспозиції ч. 2 ст. 109 КК України, до якої робиться відсилка при аналізі цього складу злочину (передбачена ч.3 ст. 109 КК України), то його потрібно розуміти в такому значенні: 1) як дія; 2) заклики брати що-небудь, схоплювати; 3) заклики заволодіти кимось, чимось, брати кого-небудь, або що-небудь силою; 4) заклики до дій, що примушують впасти; 5) заклики до припинення чого-небудь тощо.

Для цього складу злочину характерний такий вид множинності, як повторність. В кримінально-правовій літературі існують такі погляди щодо повторності розповсюдження означених матеріалів з указаним змістом: 1) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий злочин, незалежно від того, була вона засуджена за нього чи ні [7, с. 8]; 2) повторним треба вважати злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила такий же злочин, незалежно від того, була вона засуджена за раніше вчинений злочин чи не була [4, с. 226].

Щодо моменту закінчення цього злочину, то в юридичній літературі є низка думок: 1) розповсюдження матеріалів з означеним змістом є закінченим злочином з моменту, коли хоча б частина означених матеріалів потрапила до адресатів [8, с. 246]; 2) сам факт розповсюдження таких матеріалів є закінче-

ним злочиним незалежно від наслідків; 3) розповсюдження матеріалів визнається закінченим злочиним, коли яка-небудь частка інформації поступила до відома хоча б одного адресату [7, с. 263].

Слід зазначити, що складніше оцінити ситуації, коли в диспозиції статті дія позначається віддієслівниковими іменниками, в нашому випадку «розповсюдження». Тут мова йде про процес вчинення діяння, що має відповідно незавершений характер. Тут слід виходити з фізичного завершення самої дії.

Висновок. З огляду на викладене вище можна стверджувати: 1) кожна з форм прояву має всі ознаки складу злочину; 2) без з'ясування цих форм не можна сподіватися на правильну кваліфікацію вчиненого злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Великий тлумачний словник сучасної Української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2-х ч. — ч. 2. / Під заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. — К. : Форум, 2001. — 942 с.
4. *Матишевський П.С.* Злочини проти основ національної безпеки України / П.С. Матишевський // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С.С. Яценка. — К. : А.С.К. 2002. — (936 с.) (Економіка. Фінанси. Право). — 936 с.
5. *Тацій В.Я.* Злочини проти основ національної безпеки України / В.Я. Тацій // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар (Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.); за аг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К. : Концерн «Видавничий Дім» Ін Юре», 2003. — С. 324—333.
6. *Чувакова О.А.* Преступления против основ национальной безопасности Украины / О.А. Чувакова // Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. Заслуженного деятеля науки и техники Украины, доктора юрид. наук, профессора Е.Л. Стрельцова. — Х. : ООО «Одиссей», 2002. — С. 281—292.
7. *Хавронюк М.І.* Злочини проти основ національної безпеки України / М.І. Хавронюк // Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник (Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.) / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. — К. : Юридична думка, 2004. — С. 25—36.
8. *Хавронюк М.І.* Злочини проти основ національної безпеки / М.І. Хавронюк // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 8 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К. : Канон, 2001. — (1104 с.). — С. 243—271.

Матвійчук В.К. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 3 ст. 109 КК України (в других шести формах його прояву)

У статті досліджуються об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ч. 3 ст. 109 КК України (в других шести формах його прояву). Автор дійшов висновку, що не можливо правильно кваліфікувати злочин, не з'ясувавши ці шість форм його прояву.

Ключові слова: об'єктивні ознаки, злочин, форми прояву злочину, склад злочину.

Матвейчук В.К. Объективные признаки преступления, предусмотренного ч. 3 ст. 109 УК Украины (в других шести формах его проявления)

В статье исследуются объективные признаки преступления, предусмотренного ч. 3 ст. 109 УК Украины (в других шести формах его проявления). Автор пришел к выводу, что невозможно правильно квалифицировать преступление, не выяснив эти шесть форм его проявления.

Ключевые слова: объективные признаки, преступления, формы проявления преступления, состав преступления.

Matviichuk V. Evidence of a crime under Part 3. 109 of the Criminal Code of Ukraine (the second of six forms of its manifestation)

The article deals with objective evidence of a crime under part 3 of art. 109 of the Criminal Code of Ukraine (the second of six forms of its manifestation). The author concludes that it is impossible to properly qualify the crime without finding out these six forms of its manifestation.

Keywords: objective evidence of the crime, forms of crime, the crime.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2014.

КРИМІНОЛОГІЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА: НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ю.В. Нікітін

*доктор юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету,
завідувач кафедри кримінального права
та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Світовий розвиток людства свідчить, що всі соціальні об'єднання, а тим паче держави, забезпечують свій розвиток та існування за рахунок власної безпеки. Сьогодні суттєвою загрозою безпеки українського суспільства та демократичного розвитку держави стала злочинність. Створення нової концепції і науково-прикладної моделі кримінології внутрішньої безпеки суспільства сприятиме ефективній протидії злочинності та розбудові політичних, соціально-економічних й ідеологічних пріоритетів державного устрою України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та практичні проблеми інституціалізації внутрішньої безпеки суспільства в системі забезпечення національної безпеки держави знайшли своє відображення в працях вітчизняних і зарубіжних учених Н. Нижник, Г. Ситника, В. Білоус, О. Данільян, О. Дзьобань, М. Панова, О. Дергачова, М.Д. Матрусова, С.В. Степашина, О.В. Возженікова, Д.А. Шестаков, Т.Е. Шуберта, В.О. Косевцова, В.П. Тихиги, Дж. Найта, Р. Льман тощо [1, с. 46; 2, с. 15-17; 3, с. 48; 4, с. 9-10; 5, с. 4-5; 22, 10-16]. Проте комплексна наукова робота щодо основоположних засад кримінології внутрішньої безпеки суспільства як невід'ємної складової національної безпеки України ще далека до завершення.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз кримінології внутрішньої безпеки суспільства, з'ясування взаємообумовленості із національною безпекою України та визначення комплексних напрямків протидії злочинності.

Основні результати дослідження. Національна безпека (national security) як парадигма державного існування, правового забезпечення громадян і суспільства використовувалась ще за часів Стародавнього Риму та Єгипту. Так, Цицерон проблему безпеки ставив на чільне місце, кажучи, що «перш за все кожному виду живих істот природа дарувала намагання захищатися, захищати своє життя... уникнути всього того, що здається шкідливим, та набувати і здобувати собі все необхідне для життя» [6, с. 31]. На поч. ХІХ ст. концепція національної безпеки розвивається як основоположна засада захисту від загарбницьких війн Наполеона створенням Священного союзу європейських держав як правового закріплення державності у Європі, безпеки особи та суспільства [7].

Ф. Брокгауз та І. Ефрон у своєму Енциклопедичному словнику зазначають, що «безпека особистісна та майнова є найголовнішим задатком люд-

ського розвитку» [8, с. 304]. С.І. Ожегов і В.І. Даль у своїх словниках наголошують, що безпека це «відсутність загрози, збереженість, надійність» [9, с. 38; 10, с. 67]. Це свідчить про те, що бажання жити в безпеці є рушійною силою розвитку людини і суспільства.

У радянський і перші роки пострадянського періоду розбудови державності визначення понять «безпека» і «національна безпека» в науковій та енциклопедичній літературі не давалось. На нашу думку, це зумовлено тим, що Радянський Союз, будуючи «всесвітній соціалізм як могутнє міжнародне об'єднання» [11, с. 7], не бачив загроз внутрішній безпеці суспільства і державі. Забезпечення безпеки вважалось завданням політичним, вирішити яке можна лише політичними засобами у процесі відносин між двома супердержавами – СРСР і США [11, с. 62-64].

Разом з тим у ХХ ст. в Європі, Азії та Африці відбулися глобальні події та зміни, з'явилися нові незалежні держави, розбудова яких пов'язувалась з уточненням внутрішніх та зовнішніх функцій, забезпеченням безпеки людини і суспільства. Бралась до уваги глобалізаційні процеси, фактори впливу на криміналізацію суспільства, обставини, що обумовлювали загострення міжетнічних і міжконфесійних відносин, прояви екстремізму, збройні конфлікти, тероризм та регіональні війни (Югославія, Іран, Ірак, Афганістан, Росія, США, Іспанія тощо). Почалося переосмислення основ забезпечення безпеки, що обумовило розробку новітньої концепції національної (внутрішньої і зовнішньої) та міжнародної (загальної) безпеки (common security) [12, с. 3]. Досліджуються поняття «безпека», «національна безпека», «міжнародна безпека», «безпека колективна», «громадська безпека», «екологічна безпека», «економічна безпека», «енергетична безпека», «інформаційна безпека», «військова безпека» тощо. Даний процес перебуває в постійній трансформації. Аналіз робіт із цієї тематики показав, що єдиним узагальнюючим поняттям тут є «безпека», яке і необхідно вивчити для ґрунтового опанування зазначеної проблеми.

Термін «безпека» – це загальне поняття якості буття, яке може застосовуватись для означення багатьох явищ. Воно віддзеркалює не тільки притаманні певному явищу специфічні ознаки безпеки, але і поглинає в себе її загальні риси (фактори), що і дає змогу застосовувати його у багатьох галузях. Безпеку як узагальнене поняття треба розглядати в тріадному вимірі: людина – суспільство – держава.

Поняття «безпека», згідно з етимологією цього слова, це «відсутність загрози; збереженість, надійність» [10, с. 67], тобто комфортність існування людини і суспільства. Але лінгвістичні тлумачення поняття «безпека» явно недостатні, оскільки під відсутністю загрози передбачається досягнення якоїсь ідеальної ситуації (стану), коли ніщо і ніхто, нікому і нічому не загрожує. Такий стан у реальному житті існувати не може. У зв'язку з цим категорія «безпека» не абсолютна, а відносна, і її значення набуває сенсу тільки у сфері конкретної життєдіяльності людини чи суспільства. Безпека тісно пов'язана з усіма складовими соціуму, які є головними чинниками самозбереження, існування і розвитку природного середовища кожної людини зокрема і суспільства вцілому.

Проведений нами аналіз праць вітчизняних і зарубіжних учених та відповідних законодавчих актів дає підстави зробити висновок, що в терміни «безпека», «державна безпека», «національна безпека», «суспільна безпека» закладають і поняття «внутрішня безпека» як невід'ємної складової їх змісту. Це і спонукає окремо дослідити поняття «внутрішня безпека», визначити його кримінологічний зміст, а також взаємозв'язок із національною безпекою в умовах сучасного українського суспільства.

Аналіз Концепції (основи державної політики) національної безпеки України (1997 р.), Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) інших законодавчих актів та наукових праць свідчить, що ключовим моментом при визначенні понять «безпека» і «національна безпека» вбачається запобігання загрозам (внутрішнім та зовнішнім), унеможливлення яких відповідає життєво важливим інтересам людини, суспільства, держави [13; 14].

Загрози можуть бути відсутніми, потенційними або реальними; інтегруватися за сферою впливу як із середини, так і ззовні об'єкта безпеки, що трансформує її у регіональну (внутрішню) чи глобальну (зовнішню). З огляду на це, для більш точного з'ясування категорії «безпека» звернемося до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Статут ООН як одне із завдань цієї організації проголошує, що її намірами є «об'єднати ... сили для підтримки ... безпеки» [15]. Декларації про принципи міжнародного права відповідно до Статуту ООН також закріплюють, що держави повинні «добросовісно виконувати свої зобов'язання по відношенню до підтримки міжнародного миру та безпеки» [16, с. 8]. Отже, безпека в цих нормах розуміється як категорія міжнародних стосунків, яка, у свою чергу, залежить від національних та міжнародних правовідносин.

Тому, як вірно пишуть Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус, національну безпеку з позицій внутрішніх властивостей «можна розглядати, як сукупність взаємопов'язаних елементів, різнорідних за функціональними сферами національної безпеки, коли склад характеризується тільки за якістю, або однорідних, коли об'єкту дають і кількісну характеристику» [17, с. 21]. У зв'язку з цим і виокреслюють певні види безпеки «політична безпека», «економічна безпека», «громадська безпека», «екологічна безпека», «військова безпека», «технологічна безпека», «інформаційна безпека», «кримінологічна безпека» тощо, які є тісно взаємозалежними, оскільки існують у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Узагальнюючи наведене, ми вважаємо, що безпека – це стан суспільних відносин, при якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значимі потреби й інтереси людини і громадянина, захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його конституційні права і свободи, забезпечуються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави.

Таким чином, правове поняття «безпека» втрачає значення родового визначення, яке б вбирало в себе всю сукупність видів безпеки. Бо правове регулювання передбачає універсальність поняття, яке не залежить від дроблення його за галузевими ознаками.

Національна безпека поєднує в собі три об'єкта: людину, суспільство, державу. Між ними в силу тих чи інших історичних, політичних, економічних, соціальних, правових та інших обставин можуть виникати різного роду суперечності. І це об'єктивно. Тут варто погодитися з думкою І. Зозулі, що безпека особи (громадянина), суспільства (народу) та держави є як самостійно значущими, так і взаємопов'язаними ізоморфічними складними структурами, кожна з яких на своєму рівні самодостатня або за допомогою певних заходів забезпечує стійкі відносини безпеки з тими чи іншими об'єктами [18, с. 17].

У зв'язку з цим О. Данільян, О. Дзьобань і М. Панов під національною безпекою розуміють захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз. Інтересами ж є сукупність необхідних потреб, задоволення яких забезпечить існування і подальший розвиток особи, суспільства, держави [19, с. 9].

О. Дергачов наголошує, що безпека не може існувати в якомусь ідеалі, а залежить від співвідношення реальних та потенційних загроз і можливості їх запобігання. Тому необхідно об'єднання зусиль усіх суб'єктів для визначення шляхів та засобів уніфікації конфліктів і профілактичних дій [20, с. 591].

На цих моментах концентрують увагу і російські вчені М.Д. Матрусов, С.В. Степашин, О.В. Возженіков та Т.Е. Шуберт [1, с. 46; 2, с. 15-17; 3, с. 48; 4, с. 9-10]. Зокрема В.О. Косевцов пише, що «національна безпека – це стан захищеності та сутність реалізації інтересів людини, суспільства і держави в різних сферах їхньої життєдіяльності в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх загроз» [21, с. 6].

Проаналізувавши ці положення можна констатувати, що національна безпека можлива при гарантіях як внутрішньої так і зовнішньої безпеки.

Як відмічають В.П. Тихий і М.І. Панов суспільна безпека характеризується відчуттям захищеності інтересів, охоронюваних правом, почуттям безпеки щодо загроз, у тому числі злочинних посягань, а також відсутністю страху перед ними [22, с. 13]. Поряд з цим О.М. Костенко зазначає, що «безпека людини у суспільстві – це стан захищеності усього того, що є необхідним для її нормального, тобто узгодженого із законами соціальної природи, життя від будь-якої сваволі з боку інших людей. Найбільшу небезпеку для людини становить такий вияв сваволі, як злочинність» [23, с.177]. І в цьому аспекті потрібен аналіз аксіологічних чинників та впровадження структурно-генетичних заходів які сприятимуть безпеці. Тотожної позиції дотримуються і учені США Дж. Найт, Р. Льман і Хафтендорн [5, с. 4-5]. Узагальнюючи це, треба сказати, що системна протидія злочинності і є ключовою умовою забезпечення внутрішньої безпеки людини, суспільства і держави.

Проведений нами аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених щодо «національної безпеки» показує, що їх зміст у цілому відповідає поняттю, даному в Законі України «Про основи національної безпеки України». Це дає підстави стверджувати, що внутрішня безпека і зовнішня безпека є невід'ємними складовими поняття національної безпеки. Такий підхід актуалізує розробку нового наукового напрямку – кримінології внутрішньої безпеки суспільства як складової національної безпеки. Він включає в себе: 1) Стан

захищеності інтересів об'єктів (особи, суспільства, держави). 2) Запобігання криміногенним факторам при сталому розвитку об'єктів (динамічний стан). 3) Безпечний стан об'єктів (статичний стан). 4) Діяльність суб'єктів, спрямовану на протидію злочинності та забезпечення безпеки суспільства. 5) Запобігання антидемократичним діям влади, кризовим явищам в економіці, заостренню соціально-політичної напруги в суспільстві, корупції тощо. 6) Забезпечення першооснови життя (генний розвиток, соціологічний, культурологічний і природний стан).

З огляду на вищезазначене можна сказати, що внутрішня безпека суспільства – це родове поняття, яке виокремлюється із загального поняття «національна безпека». Воно деталізує ті суспільні явища і процеси, які здійснюються всередині держави, на які націлені дестабілізуючі фактори, від кого б вони не виходили. Внутрішня безпека суспільства залежить від розвиненості та єдності суспільних і державних інститутів, законодавства, розвитку самосвідомості, можливості правовими методами захищати права і свободи всіх верств населення, протидіяти антисоціальним і антидемократичним проявам, від кого вони б не надходили.

У цьому аспекті варто наголосити, що феномен внутрішньої безпеки для України полягає в стабільності суспільства, яка ґрунтується на демократичному розвитку держави. Дестабілізуючими чинниками цього стану нині є: політичні (відсутність політичної еліти), економічні (зубожіння населення), інформаційні (маніпулювання свідомістю людей), національні (втрата пасіонарності титульним етносом), екологічні (наслідки Чорнобильської катастрофи), релігійні (міжконфесійні конфлікти), кримінальні (високий рівень злочинності та корупції). Нація тоді знаходиться в небезпеці, коли їй потрібно принести в жертву свої національні інтереси – об'єктивні потреби матеріального і духовного існування як внутрішньо цілісного та самобутнього соціального утворення.

Досліджуючи теоретико-правові підвалини кримінології внутрішньої безпеки суспільства, ми виходимо з того, що це вчення включає в себе чимало аспектів. Воно охоплює не тільки вивчення чинників злочинності та заходів її профілактики, але й забезпечення внутрішньої безпеки суспільства. Бо проблема соціальної безпеки будь-то національна, суспільна, екологічна, інформаційна тощо, є ключовою оскільки від її вирішення залежить життєдіяльність людини, суспільства і держави. Комплексність цього процесу і передбачає розвиток кримінологічної моделі внутрішньої безпеки суспільства.

Складові цього вчення: а) віддзеркалюють сутність досліджуваних явищ, які характеризують саме це поняття; б) розкривають правові засади кримінології внутрішньої безпеки суспільства; в) вказують на основні підходи щодо системного управління забезпеченням внутрішньої безпеки.

Прагнення природи до виживання, безпеки набагато давніше за право, бо витоками права є звичаї, судова практика, принципи справедливості. Людство зрозуміло, що тільки завдяки праву можна забезпечити порядок і безпеку, які необхідні для прогресу. Суспільна безпека відповідає інтересам людини, суспільства і держави, тому що вона постійно детермінується різними

чинниками. Норми права слугують своєрідним прообразом поведінки для вибору засобів забезпечення безпеки, що і захищає інтереси усього суспільства. Суспільство утримує всередині себе не тільки всю сукупність притаманних йому засобів безпеки, але і заходи для протидії будь-яким її загрозам. Історія розвитку цивілізації свідчить, що вона здійснюється через боротьбу протилежностей.

Поряд з цим суттєвою складовою кримінології внутрішньої безпеки суспільства є інтерес, який уособлюється з певними життєво важливими матеріальними благами та інтелектуальними і духовними цінностями. Захищеність інтересів у даному контексті включає в себе співвідношення негативності (протидія протидії) з самою собою і спільністю, яке поєднується у взаємних протидіях загрозам і небезпеці. При цьому існує воля вибору засобів їх запобігання, бо вольовий аспект як елемент понятійної категорії «безпека» може використовуватися суб'єктами безпеки без будь-яких обмежень. Критерієм його всеосяжності може слугувати тільки право.

Реальний стан внутрішньої безпеки суспільства визначається існуючими або потенційними загрозами, які обов'язково пов'язуються як із сучасною оцінкою характеру цих загроз, так і прогнозованою, як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Але утопічно створювати раціональні протидії загрозам на всі випадки життя, їх неможливо закріпити в юридичних актах. Законодавець не в змозі точно знати майбутнє. Законодавство можна побудувати тільки на встановлених закономірностях і, звісно, тільки якоїсь частини причин і наслідків загроз та небезпек. Тому право здатне конструювати лише загальні принципи – сталість виявлення, пізнання і подолання загроз.

Доктрина кримінології безпеки спрямована на забезпечення переваг запобіжних заходів над криміногенними чи кримінальними загрозами. Тому на перше місце в сфері забезпечення кримінологічної безпеки виходить захист від витоків загроз безпеці, а вже потім – безпосередній вплив на неї. Для подолання загрози на самій ранній стадії її виявлення, необхідно з'ясувати, яке конкретне явище може безпосередньо чи опосередковано впливати на безпеку. При цьому треба керуватися такими положеннями: а) цінності й інтереси людини, суспільства, держави, що можуть бути порушені; б) яким чином загроза може вплинути на сталий розвиток суспільства; в) які криміногенні загрози очікуються в майбутньому; г) їх наслідки; д) яких економічних, правових, управлінських та інших заходів необхідно вжити для усунення або нейтралізації криміногенних загроз; е) коло суб'єктів, які треба залучити для протидії даним загрозам та забезпеченню безпеки.

Кримінологія внутрішньої безпеки сприяє необхідності формування нової ідеології протидії злочинності, що полягає у переорієнтації правоохоронної системи з пошуку криміногенних загроз на виконання основоположної задачі – забезпечення безпеки людини, суспільства від злочинних посягань. Виконання даної задачі необхідно пов'язувати як із проведенням кримінологічної оцінки ситуації, так і оцінки майбутніх законопроектів, що сприятиме узгодженню всіх складових взаємодії інтересів усіх об'єктів безпеки.

Визначаючи основні чинники загроз внутрішній безпеці суспільства, необхідно зазначити те, що криміногенні загрози є проявом реальних та вже існуючих протиріч, що розвиваються чи можуть розвинутиись у суспільстві. Це, зокрема, у міжособистісних відносинах, у відносинах між окремими групами, релігійними течіями, між суспільством і державою тощо. У зв'язку з цим, вирішуючи завдання забезпечення кримінологічної безпеки людини і суспільства кримінологія виявляє та аналізує існуючі детермінанти з точки зору їх впливу на об'єкти безпеки та впровадження своєчасних запобіжних заходів для їхнього захисту.

Особливість кримінології внутрішньої безпеки суспільства полягає в тому, що вона наділена здатністю поєднувати сталий стабільний розвиток з виявленням загроз та розробкою заходів щодо їх нейтралізації.

Висновки. Кримінологія внутрішньої безпеки суспільства: а) виражає непорушне ціле, яке передує певному стану безпеки; б) концентрує в собі умови для постійного виявлення умов існування цілого і місця будь-якої його частини відносно загроз і небезпек у динаміці їх розвитку; в) об'єднує зусилля всіх суб'єктів безпеки щодо її запобігання, де правотворчий процес призводить до взаємопроникнення різних галузей права, що посилює протидію злочинності.

Кримінологія внутрішньої безпеки суспільства передбачає своєчасне виявлення, усунення чи нейтралізацію криміногенних факторів, які дестабілізують соціальні, економічні, науково-технічні, екологічні, духовно-інтелектуальні та інші цінності, порушуючи тим самим кримінологічну ситуацію у суспільстві. Основна мета кримінологічної безпеки полягає в недопущенні криміногенних проявів, а також кримінальних загроз національному спокою.

З огляду на сказане робимо висновок: кримінологія внутрішньої безпеки суспільства – це комплекс наукових знань про практичні заходи забезпечення динамічно-стійкої системи захисту прав і свобод, інтересів і цінностей людини і суспільства від криміногенних загроз та злочинних посягань, від кого б вони не виходили всередині держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Матрусов Н.Д.* О необходимости создания целостной системы национальной безопасности России: основные принципы, подходы, элементы / Н.Д. Матрусов // Безопасность : [инф. сб]. – 1996. – № 3–4. – С. 46–49.

2. *Степашин С.В.* Теоретико-правовые аспекты обеспечения безопасности Российской Федерации: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история государства и права; История политических и правовых учений» / С. В. Степашин. – СПб, 1994. – 446 с.

3. *Возжеников А.В.* Парадигма национальной безопасности реформирующейся России – 2-е изд., исправ. и доп. / А.В. Возжеников. – М. : ЭДАК ПАК, 2000. – 358 с.

4. *Шуберт Т.Э.* Национальная безопасность России: конституционно-правовые аспекты. Сравнительно-правовое исследование / Т.Э. Шуберт. – М. : Право и закон, 2001. – 176 с.

5. Новикова О.Н. Концепция «национальной безопасности» в современной американской политологии : [научно-аналитический обзор] / О.Н. Новикова. – М. : ИНИОР РАН, 1994. – 72 с.
6. Цицерон, Марк Тулий. О государстве; О законах; О старости; О дружбе; Об обязанностях; Речи; Письма / М.Т. Цицерон ; [сост., примеч., аннот. Е. В. Ляпустина ; авт. предисл. Е.И. Темнов]. – М. : Мысль, 1999. – 782 с.
7. Rothschild E. What is Security? // *Dacdalus*. – 1995. – Summer. – P. 61–65.
8. Энциклопедический словарь / [изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб. : Типография акц. общ-ва «Брокгауз и Ефрон», 1893. – Т. III(5) : Банки – Бергер. – 480 с.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / С.И. Ожегов ; [под ред. Н.Ю. Шведовой]. – [21-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Русский язык, 1989. – 924 с.
10. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. / В.И. Даль. – М. : Рус. язык, 1989–1991. – Т. 1: А–З. – 1989. – 700 с.
11. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Политиздат, 1986. – 352 с.
12. Rothschild E. Introduction // *Common Security in Asia: New Concepts of Human security* / T. Matsumae, L. C. Chen (eds). – Tokyo, 1995. – P. 3.
13. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР (із змінами і доповненнями) // *Відомості Верховної Ради України*. – 1997. – № 10. – Ст. 85.
14. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // *Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
15. Устав Организации Объединённых Наций и Статут Международного Суда. – Нью-Йорк : Организация Объединённых Наций, 1998. – 104 с.
16. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединённых Наций 1970 г. // *Международное право в документах* / [сост. Н.Т. Блатова]. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 4–12.
17. Нижник Н.Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденція розвитку): Навч. посібник / Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус ; [за заг. ред. П.В. Мельника, Н.Р. Нижник]. – К.; Ірпінь : Преса України, 2000. – 304 с.
18. Зозуля І.В. Безпека і сучасність: юридичні аспекти / І.В. Зозуля // *Право і Безпека*. – 2002. – № 4. – С. 16–19.
19. Данільян О.Г. Національна безпека України: Сутність, структура та напрямки реалізації: Навч. посібник / Данільян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. – Харків : Фоліо, 2002. – 285 с.
20. Дергачов О. Проблеми національної безпеки / О. Дергачов // *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / [редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Генеза; Довіра, 1996. – С. 591.
21. Косевцов В.О. Національна безпека України: теорія, реалізація, прогноз / В. О. Косевцов – К. : Сатсанга, 2000. – 80 с.
22. Панов М.І. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми) / М.І. Панов, В.П. Тихий // *Вісник Академії правових наук*. – 2000. – № 3 (22). – С. 10–16.
23. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: Монографія / О.М. Костенко. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.

24. Новикова О.Н. Концепция «национальной безопасности» в современной американской политологии : [научно-аналитический обзор] / О.Н. Новикова. – М. : ИНИОР РАН, 1994. – 72 с.

Нікітін Ю.В. Кримінологія внутрішньої безпеки суспільства: невід’ємна складова національної безпеки України

У статті здійснено розгляд питань, пов’язаних з поняттям «безпека», «національна безпека», «внутрішня безпека» та їхнього взаємозв’язку з кримінологією внутрішньої безпеки як складовою національної безпеки України.

Ключові слова: безпека, національна безпека, протидія злочинності, кримінологія внутрішньої безпеки.

Никитин Ю.В. Криминология внутренней безопасности общества: неотделимое составляющее национальной безопасности Украины

В статье осуществлено рассмотрение вопросов, связанных с понятиями «безопасность», «национальная безопасность», «внутренняя безопасность» и их взаимосвязи с криминологией внутренней безопасности как составляющей национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, противодействие преступности, криминология внутренней безопасности.

Nikitin I.V. Criminology of the society internal security: an integral part of the national security of Ukraine

The article considers the issues related to the concepts of “security”, “national security”, “internal security” and their relationship with the criminology of internal security as an integral part of the national security of Ukraine.

Keywords: security, national security, combating crime, criminology of internal security.

Стаття надійшла до редакції 09.02.3014.

НЕОБХІДНА СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

І.О. Харь

*кандидат юридичних наук,
доцент, заступник завідувача
кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. З'ясування проблеми суб'єкта складу злочину має певний теоретичний та практичний сенс, та зумовлює подальший процес дослідження окресленого питання, що викликано на сьогодні переосмисленням кримінально-правової доктрини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми розвитку теорії й методології суб'єкта злочину присвятили свої роботи такі вчені, як: А.А. Піонтковський, В.А. Сташис, В.Я. Тацій, В.А. Широков, Г. Вольфман, Б. Леонт'єв, А.М. Трайнін, І.І. Карпець, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, Н.С. Лейкіна, Р.І. Міхеєв, С.С. Яценко, П.С. Матишевський, В.К. Матвійчук, С.Б. Гавриш та інші. Але, дослідження зазначених науковців, хоча і внесли величезний вклад у дослідження й удосконалення даної проблеми, але, все ж таки у зв'язку з відсутністю в теорії кримінального права послідовної, стрункої концепції щодо суб'єкта злочину, деякими вченими допускалися, на нашу думку, методологічні помилки в характеристиці ознак суб'єкта злочину взагалі.

Мета статті полягає у з'ясуванні проблеми суб'єкта складу злочину, та довести необхідність сучасної концепції суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України.

Основні результати дослідження. Проблема суб'єкта злочину отримала певну теоретичну розробку в джерелах з кримінального права [1, с. 137–147; 2, с. 23–28; 3, с. 1–153; 4, с. 1–15; 5, с. 1–318]. Суб'єктом злочину кримінальне право визнає фізичну осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до КК України, може настати кримінальна відповідальність [6]. Відсутність будь-якої з ознак, що відображені у цьому визначенні, виключає склад злочину і застосування до винної особи покарання.

Як відомо, в юридичній літературі існують різні погляди на класифікацію суб'єктів злочину. Одні автори стверджують, що ними можуть бути як приватні, так і службові особи [7, с. 52]; другі вважають, що суб'єктом злочину можуть бути будь-які особи [8, с. 7-10]; треті — наполягають, що суб'єктом злочину можуть бути як громадяни, так і службові особи [9, с. 42]. У теорії кримінального права суб'єкти злочинів також класифікуються на загальний і спеціальний [10, с. 160-168].

Така суперечлива класифікація суб'єктів злочину, їх тлумачення в науці кримінального права та судовій практиці не може надати допомоги правоохоронним органам у справі подолання злочинних проявів. Стан, що склався,

викликає необхідність більш поглибленого дослідження суб'єкта злочинів. З цією метою перш за все звернемося до термінології, що використовується авторами для позначення суб'єкта. Так, А.А. Піонтковський, В.А. Сташис, В.Я. Тацій, В.А. Широков, Г. Вольфман, Б. Леонтьев та ін. при визначенні суб'єкта злочину використовують термін «приватна особа». На нашу думку, що поняття «приватна особа» не зовсім точно відображає той зміст, який названі автори намагаються надати [11, с. 70]. Перш, ніж зробити спробу пояснити нашу позицію про це поняття, слід відзначити, що в кримінальному праві зміст терміну «приватна особа» до цього часу не отримало розробки. Ним автори існуючих публікацій називають суб'єктів окремих злочинів, передбачених Особливою частиною КК України.

При цьому не дають пояснення, на відміну від службової особи, якими ж ознаками повинна володіти приватна особа. Разом з тим, розробка положень стосовно приватної особи має не тільки теоретичне, але й істотне практичне значення (хоча б на рівні індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання), що ми й спробуємо в подальшому аргументувати, на чому акцентував увагу В.К. Матвійчук [11, с. 70]. Щоб отримати з цього питання більш або менш вичерпну відповідь, важливо дати тлумачення терміна «приватна особа», з'ясувати, який зміст у нього вкладається, і що власне під ним треба розуміти. Згідно зі «Словарем русского языка» С.І. Ожегова, слово «...частный, — ое», означає «являющийся отдельной частью чего-либо, не общий, не типичный. Личный, не общественный, не государственный» [12, с. 717]. Близьке за значенням, хоча й вужче тлумачення терміну «приватний» пропонує «Толковый словарь русского языка» В. Даля: «...относящийся к части, общему, исключение» [13, с. 583]. Дещо схоже розуміння терміну «приватний» дається у Великому тлумачному словнику сучасної української мови: «Який належить окремій особі (особам); не державний, не суспільний. Який стосується окремої особи (осіб) особистий // перев., у сполуч. зі сл. «Життя. Не пов'язані зі службою або суспільною діяльністю, який не має офіційного значення...який не перебував на державній службі...Приватним способом: а) неофіційно; б) для окремої особи або поза державною службою...» [14, с. 926].

З існуючих тлумачень терміна «приватна», що є в словниках, звичайно ще не можна визначити ознаки приватної особи. На нашу думку, для цієї мети ще додатково необхідно скористатися тими положеннями, що є в чинному кримінальному законодавстві (ст. 364 КК України), як це робить В.К. Матвійчук у своїх працях, а саме: ознаками службової особи, а також ознаками неслужбової особи, що дається в юридичній літературі. Порівнюючи вказані ознаки й правові наслідки, що є на практиці, які належать як до службової особи, так і до неслужбової, використовуючи для пояснення тлумачення терміна «приватна», що дається у словниках, спробуємо визначити ознаки суб'єкта приватної особи.

Найбільш прийнятним на наш погляд, є визначення і обґрунтування ознак суб'єкта злочину через діяльність і функції суб'єкта [11, с. 70-71], тобто функціональну діяльність такої особи. На нашу думку, зазначена позиція В.К. Матвійчука потребує лише певного уточнення, яке повинно мати таке

наповнення: «Крім діяльності і функції суб'єкта (функціональної діяльності такої особи) ще необхідно в зазначеній діяльності враховування і відповідного статусу суб'єкта». Що ж стосується службових осіб, які дають вказівку на вчинення злочину або які його вчиняють особисто, то їх діяльність згідно зі ст. 364 КК України, стосується здійснення «...постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням функцій представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноваженим органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом» [2, с. 23].

Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або службовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді; особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у випадку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь якої іншої особи, уповноважені також організацією діяти від її імені), члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів...» [6]. Суть однієї функції, як це зрозуміло, виражається в безпосередньому управлінні людьми, виробничими процесами, виховними, організаційними або технологічними процесами тощо [14, с. 30–31]. Друга – охоплює нею обов'язків, пов'язаних з розпорядженням і управлінням державним, колективним, або приватним майном, засобами виробництв та ін. [15, с. 62–63].

У частини суб'єктів, як свідчить це дослідження, функції та статус службової особи відсутні. Нам здається, що неможливо дати всебічне і об'єктивне визначення суб'єкта злочину (в частині, що стосується неслужбової особи) без розкриття змісту виробничих і професійних функцій, а також статусу такої особи, які такий суб'єкт виконує під час вчинення злочину. Ними є: 1) виробничі функції, у процесі яких відбувається процес виробництва; 2) професійні функції – відносно-постійний вид трудової діяльності, яка передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навичок; 3) коло обов'язків такого працівника регламентується трудовим договором, контрактом, службовою інструкцією або іншими нормативно-відомчими актами [11, с. 62–71]. На нашу думку, цю точку зору В.К. Матвійчука, необхідно ще доповнити ознакою статусу: «працівник немає статусу службової особи і повноважень державно-владних». У кожному конкретному випадку вчинення злочину, передбаченого конкретною статтею особливої частини КК правоохо-

ронні органи та суд у своїй діяльності мають встановлювати як статус суб'єкта злочину, так і функції обов'язки такої особи з тією метою, щоб не допустити ототожнення державно-владного статусу і функцій службової особи з відсутністю такого статусу в поєднанні з функціями виробничо-професійного характеру, а також зазначити і виявити відсутність вищезазначених функцій і статусу, коли мова йде про суб'єкт конкретного злочину, тобто коли цей злочин вчиняється приватною особою.

Як передбачалося вище, розглядаючи в динаміці дії службової і неслужбової особи, а також правові наслідки їх діянь, ми можемо приступити до аналізу ознак приватної особи як можливого суб'єкта конкретного злочину. Приватна особа, як показує вивчення нами кримінальних справ, вчиняла злочин у відриві з вищезазначеними функціями службової і неслужбової особи, тобто не в зв'язку з роботою, що виконувалась, або зі службовими повноваженнями чи професійними функціями, або зі службовим становищем, але дещо з уточненням, доповнивши цю думку таким змістом: «Така особа вчиняє злочин поза функціями та статусом службової та неслужбової осіб, діючи як приватна особа не в інтересах суспільної діяльності».

Слід погодитися з позицією В.К. Матвійчука, що поняття «приватна особа» і «службова особа» відносяться до різних систем відліку і їх (ці поняття) не можна порівнювати і протиставляти, а тому методично вірним буде, якщо конкретні системи розглядаються в конкретних умовах (тобто в системі, досліджуваних суспільних відносин). Отже, повнота поняття «суб'єкт злочину» виявляється в тому, що воно повинно мати повноту об'єму цього поняття (тобто має бути відсутня пустота, відсутність наповнення цього поняття). З цього приводу слід погодитися з позицією В.К. Матвійчука і положень формальної логіки, що при діянні певного поняття, а саме «суб'єкт злочину», сума об'ємів понять – ділителів: - «службова», «неслужбова» і «приватна» особа має бути рівною об'єму (обсягу) ділимого поняття [11, с. 64]. Таким чином, можна дати визначення приватної особи як суб'єкта злочину – це фізична осудна особа, якій виповнився до моменту вчинення злочину вік кримінальної відповідальності, яка вчиняє злочин, не маючи функції та статусу службової та неслужбової особи, не знаходиться в трудових відносинах, діє як приватна особа не в інтересах суспільної корисної діяльності.

Виходячи з означеного вище, не можна погодитися з С.Б. Гавришем щодо заперечення ним виділення такого суб'єкта злочину як приватна особа і ототожнення ним приватної особи і неслужбової, де він прямо зазначає, що «приватна особа і є неслужбовою» [16, с. 48], це навіть мало законодавче оформлення в ст. 155² КК України 1960 р. Тому зазначене має бути враховано і в чинному законодавстві, адже, наприклад, вчинення забруднення атмосферного повітря неслужбовою або службовою особами, що пов'язано з їх функціями і становищем, свідчить про більшу суспільну небезпечність їх діяння, ніж того, яке вчинила приватна особа. Щодо положень, на яких наполягає С.Б. Гавриш, указуючи, що громадянин України чи особа без громадянства та іноземний громадянин не є приватними особами, а представляються як спеціальні суб'єкти [16, с. 48], то з ними не можна погодитися, оскільки вони стають

спеціальними суб'єктами лише в конкретних, передбачених законом випадках, як такі, а не взагалі.

Дещо іншою термінологією користуються при визначенні суб'єкта злочину В. Пакутін. Так, для позначення можливих суб'єктів конкретного злочину ними використовується поняття «громадяни», поряд із службовими особами [9, с. 28]. На нашу думку, що вірну позицію в цьому питанні займає В.К. Матвійчук, який зазначає що «використання терміну «громадяни» в поєднанні зі службовими особами як складових суб'єкта злочину неправомірно» [15, с. 63]. Дійсно, що таке поєднання можливих суб'єктів окремого складу злочину приводить до відомої логічної помилки, тобто невідповідності членів поділу і їх перерізу, пересіченню, перетину, а на нашу думку, веде до повного відторгнення їх одного від одного, адже очевидно, що службові особи є також громадянами. Крім того, при такому поєднанні вбачається і друга логічна помилка – неповнота ділення. Що є, на наш погляд, істотною методологічною помилкою. Автори, виходячи з механізму логіки мислення, використовуючи поняття «громадяни», не включають, як можливих суб'єктів злочину, осіб без громадянства, іноземних громадян, неслужбових і приватних осіб. Це ще раз підтверджує нашу позицію щодо суб'єкта злочину.

Цікавий типовий підхід до визначення суб'єкта окремого злочину ми бачимо в працях А. Писарева [8, с. 10]. Для його позначення він використовує поняття «будь-які особи». Ми також, як і В.К. Матвійчук, вважаємо, що таке позначення суб'єкта надто загальне в порівнянні з перерахованими і не має достатнього ступеня конкретизації, яка необхідна для правоохоронних органів, тому що у вирокі суду таке формулювання не допустиме. Дійсно, вирішуючи питання про кваліфікацію окремого злочину, орган дізнання, досудового слідства чи суд можуть надто широко розуміти можливий суб'єкт злочину, що приведе до порушення законності.

Поділ суб'єктів на загальний і спеціальний, як вірно вказує С.Б. Гавриш, для екологічних злочинів дійсно не достатній, бо не відображає соціального і правового статусу суб'єкта [16, с. 484]. В дійсності це так, оскільки цей термін є певна абстракція, що позбавлена соціального змісту тобто реальності суб'єкта як такого. Крім того, не свідчить про повноту класифікації суб'єкта злочину.

Крім того, така класифікація суб'єктів на загальний і спеціальний не відповідає таким філософським категоріям загального, особливого і окремого. Визначення загального суб'єкта як вужчого за спеціальний суб'єкт свідчить, що такий понятійний апарат є суперечливим. Адже, загальний суб'єкт має охоплювати всю сукупність ознак суб'єктів злочинів, передбачених КК України.

Висновки. Отже, потрібна нова концепція класифікації суб'єктів у наступному вигляді: 1) загальний суб'єкт; 2) спеціальний (груповий) суб'єкт; 3) безпосередній суб'єкт злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуразаков С.А., Ахмедов Г.А. Субъект преступления по Уголовному кодексу Узбекской ССР / С.А. Абдуразаков, Г.А. Ахмедов // Вопросы совершенство-

вания законодательства Узбекской ССР / [ред. кол. Г. А. Ахмедов и др.] – Ташкент : Изд-во «Фан», 1970. – С. 137–147.

2. *Ахмедов Г.А., Миренский Б.А.* О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий. Личность преступника и субъект преступления / Г.А. Ахмедов, Б.А. Миренский // *Общественные науки в Узбекистане*, 1975. – № 10. – С. 23–28.

3. *Орымбаев Р.* Специальный субъект преступления / Р. Орымбаев. – Алма-Ата : Изд-во Алматинского ун-та, 1977. – 153 с.

4. *Трахтеров В.С.* Вменяемость по советскому уголовному праву: Конспект лекций / В.С. Трахтеров. – Харьков : ХарЮИ, 1966. – 15 с.

5. *Павлов В.Г.* Субъект преступления / В.Г. Павлов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 318 с.

6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

7. *Пионтковский А.А.* Уголовное право РСФСР: Общая часть / А.А. Пионтковский. – М. : Изд-во Госиздат, 1925. – 470 с.

8. *Писарев А.* Правовая охрана и защита лесов / А. Писарев // *Советская юстиция*. – 1982. – № 7. – С. 7–10.

9. *Пакутин В.* Ответственность за незаконную порубку леса / В. Пакутин // *Соц. законность*. – 1978. – № 11. – С. 40–42.

10. *Светлов А.Я.* Субъективная сторона преступления / А.Я. Светлов // *Уголовное право Украинской ССР на современном этапе : Часть общая*. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 160–168.

11. *Матвейчук В.К.* Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В.К. Матвейчук. – К. : НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 79 с.

12. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 5700 слов – 19 изд., испр. / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.

13. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. Даль. – М. : Государственное издательство иностр. и национальных словарей, 1955. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. – Т. 4. – 583 с.

14. *Здравомыслов Б.В.* Должностные преступления. Понятие и квалификация / Б.В. Здравомыслов. – М. : Юрид. лит., 1975. – 256 с.

15. *Матвейчук В.К.* Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства / В.К. Матвейчук // *Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень; респ. наук. конф.* – К. : АН України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 1992. – С. 62–63.

16. *Гавриш С.Б.* Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С.Б. Гавриш. – К. : Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. – 636 с.

Харь І.О. Необхідна сучасна концепція суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України

У статті піднімаються проблеми суб'єкта складу злочину, та доводиться необхідність створення нової концепції класифікації суб'єкта злочину в науці кримінального права України.

Ключові слова: суб'єкт злочину, приватна особа, концепція, класифікація суб'єкта злочину.

Харь И.А. Необходима современная концепция субъекта преступления по уголовному законодательству Украины

В статье поднимаются проблемы субъекта преступления, и доказывается необходимость создания новой концепции классификации субъекта преступления в науке уголовного права Украины.

Ключевые слова: субъект преступления, частное лицо, концепция, классификация субъекта преступления.

Khar I.A. Contemporary concept of the perpetrator under the criminal law of Ukraine

In this paper the problem of rising subject of the crime and have the need to build a new concept of classification of the perpetrator in the science of criminal law in Ukraine.

Keywords: perpetrator, individual concept, the classification of the perpetrator.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2014.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Б.М. Шамрай

здобувач

Національного університету оборони України

імені Івана Черняхівського,

майор юстиції

Постановка проблеми. Реформування та розвиток Збройних Сил України, інших військових формувань тісно пов'язаний з реалізацією гарантій конституційних прав і свобод військовослужбовців.

В наш час важливого значення щодо забезпечення прав і свобод військовослужбовців набувають міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців. Вчені-юристи розглядають питання міжнародно-правових гарантій прав і свобод людини в цілому, разом з тим недостатньо уваги приділяється дослідженню міжнародно-правових гарантій конституційних прав і свобод військовослужбовців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Міжнародно-правові гарантії конституційних права і свобод людини та громадянина розглядалися такими сучасними вченими, як: М. Гуренко, А. Колодій, А. Олійник, В. Погорілко, В. Корельський, В. Перевалов, І. Погребной, П. Рабінович, Н. Шукліна, О. Скакун, О. Кушніренко, Т. Слинко, Ю. Тодика, Т. Заворотченко, І. Магновський, Ж. Пустовіт та іншими. Окремі питання щодо міжнародно-правових гарантій конституційних прав і свобод військовослужбовців досліджувалися такими військовими юристами: В. Пашинським, В. Кириленком, Ю. Поніматченком та іншими.

Метою статті є дослідження міжнародно-правових гарантій конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні.

Основні результати дослідження. Становлення в Україні правової держави, правового регулювання та закріплення гарантій конституційних прав і свобод людини та громадянина, у тому числі і військовослужбовців залежить також від міжнародного закріплення гарантій прав і свобод людини та громадянина.

В широкому аспекті гарантування виступає найважливішим чинником реального забезпечення конституційних прав і свобод військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань і здійснюється за допомогою специфічних засобів – гарантій.

Гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні – це закріплені в Конституції України та гарантовані державою умови, способи та засоби, які дозволяють безперешкодно реалізовувати свої права, а вразі їх порушень негайно відновлювати особам, які проходять військову службу [1, с. 37-42].

Разом з тим гарантування конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні передбачається також міжнародно-правовими гарантіями.

Досліджуючи міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців необхідно, на нашу думку, перш за все проаналізувати погляди вчених щодо визначення міжнародно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина.

У своїх дослідженнях Т. Заворотченко, Ж. Пустовіт зазначають, що міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина – це передбачена міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями і іншими міжнародними документами система міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона і захист прав, свобод і законних інтересів людини. Вони поділяються на нормативно-правові і організаційно-правові [2, с. 195]. Система міжнародно-правових гарантій основних соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні включає в себе: міжнародно-правові акти та міжнародно-правові органи і організації [3, с. 173].

Деякі вчені вважають, що важливе значення в сфері забезпечення реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина в сучасних умовах розвитку людської цивілізації належить міжнародно-правовим гарантіям, що є різновидом юридичних гарантій і являють собою систему загально-визнаних принципів та норм, що регулюють сферу забезпечення прав і свобод окремих індивідів та соціальних спільностей (народів, націй), а також міжнародні установи і організації, які наділені відповідними функціями та повноваженнями [4, с. 88].

В свою чергу В. Пашинський зазначає, що міжнародно-правове регулювання правового статусу військовослужбовців здійснюється на основі правових норм, що містяться у міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які, відповідно, є частиною національного законодавства України [5, с. 41].

Отже, під міжнародно-правовими гарантіями конституційних прав і свобод військовослужбовців слід розуміти передбачені міжнародними документами необхідні умови, правові і організаційні засоби та способи, які дозволяють безперешкодно реалізовувати свої права, а вразі їх порушень негайно відновлювати особам, які проходять військову службу. Вони в свою чергу поділяються на нормативно-правові і організаційно-правові.

До міжнародних нормативно-правових гарантій конституційних прав і свобод військовослужбовців відносяться правові норми, що містяться у міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які, відповідно, є частиною національного законодавства України. При цьому під міжнародним договором України розуміється договір, укладе-

ний у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який є джерелом міжнародного права, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, пакт, протокол тощо). Чинні міжнародні договори після ратифікації Верховною Радою України стають частиною національного законодавства (ст. 9 Конституції України) [6]. Подібне положення міститься і в ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року. Частина 2 цієї статті також встановлює положення про те, що, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [7]. Але це не стосується випадків, коли положення міжнародного договору суперечать Конституції України – за ч. 2 ст. 9 Конституції України укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Основний зміст міжнародних нормативно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини, в тому числі і військовослужбовців знайшов своє відображення в Статуті Організації Об'єднаних Націй та Міжнародному Біллі про права людини, який включає в себе:

1. Загальну декларацію прав людини, яку ухвалено 10 грудня 1948 року. Декларація була проголошена як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави для того, щоб кожна людина і кожний орган суспільства сприяли повазі та забезпеченню прав і свобод, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання та здійснення їх як серед народів держав-членів Організації Об'єднаних Націй, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією [8].

2. Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права прийнятого 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати рівне для всіх осіб право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті [9].

3. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, схваленого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, який містить широкий перелік гарантій основних прав і свобод, що повинні бути надані кожною державою-учасницею усім особам, «що знаходяться в межах її території та під її юрисдикцією, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження чи іншої обставини» (п. 1 ст. 2). «Усі люди, – зазначається в Пакті, – рівні перед законом і мають право без усякої дискримінації на рівний захист закону» (ст. 26) [10].

4. Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ухваленого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, який встановлює процедуру та гарантує розгляд повідомлення від окремих осіб, які стали жертвами порушень, викладених у Пакті прав і свобод [11].

5. Другого Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари, який було ухвалено 15 грудня 1989 року. Відповідно даного Протоколу кожна держава-учасниця зобов'язується скасувати смертну кару, що сприятиме зміцненню людської гідності та гарантувати право на життя [12].

6. Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка укладена державами-членами Ради Європи 4 листопада 1950 року у Римі. Європейська Конвенція містить в собі широкий спектр гарантій прав і свобод людини незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, майнового стану, народження, або за іншою ознакою та забезпечує колективне гарантування проголошених у Загальній декларації прав людини. Одночасно Конвенція є договором, юридично обов'язковим для високих договірних сторін, який встановлює систему контролю за здійсненням прав всередині країн [13].

7. Протоколу № 6 про скасування страти, ухваленого Радою Європи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 28 квітня 1983 року. Держави-учасниці Протоколу гарантують скасування страти та можуть лише передбачити у своєму законодавстві страту за діяння, «вчинені під час війни або невідвротної загрози війни» (ст. 2). Більшість держав-членів Ради Європи, в тому числі і Україна, ратифікували Протокол № 6 до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і не виносять смертних вироків [14].

У своїй основі положення Міжнародних пактів та додаткових до них Протоколів відображають гарантії прав і свобод викладених в Загальній декларації прав людини. Пакти містять важливі положення правового статусу особи, у тому числі і військовослужбовців та гарантії його реалізації.

З огляду на особливий характер виконання обов'язків військової служби Міжнародні пакти про права людини 1966 року передбачають можливість обмеження деяких прав військовослужбовців. Наприклад, у ст. 8 п. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права говориться про введення законних обмежень права на створення професійних союзів і участь у їх діяльності, для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції та державної адміністрації. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права також містить положення про можливість обмеження права на свободу асоціацій, для осіб, які входять до складу збройних сил і поліції (ст. 22 п. 2.).

У сучасних умовах великого значення набувають міжнародно-правові акти, що закріплюють правовий статус військовослужбовців в період ведення бойових дій. Найважливішими з них є: Женевська конвенція про поліпшення участі поранених і хворих у діючій армії [15, с. 7-36]; Женевська конвенція про поліпшення участі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі [15, с. 39-62]; Женевська конвенція про поводження з військовополоненим [15, с. 65-146] та інші. Ці міжнародно-правові акти містять правові норми, які визначають гарантії прав і свобод військовослужбовців під час ведення бойових дій, надають їм право на застосування

зброї, захищають їх життя і права під час перебування у полоні, гарантують захист прав і свобод поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії.

Підвищення ефективності використання національних та міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються гарантій прав і свобод людини здійснюється за допомогою міжнародних організаційно-правових гарантій.

До міжнародних організаційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і військовослужбовців, відносяться такі міжнародні організації як, Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та інші органи до компетенції яких входить захист прав і свобод людини та громадянина шляхом застосування міжнародних нормативно-правових гарантій.

Важливе місце серед міжнародних організаційно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина займає Організація Об'єднаних Націй. Згідно зі ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй перед цією організацією ставиться мета: «Здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основоположних свобод для усіх без різниці раси, статі, мови, релігії» [16].

З метою зміцнення забезпечення прав і свобод людини на виконання рішення Всесвітньої зустрічі-2005 задля зміцнення захисту та забезпечення прав людини та основних свобод у світі була створена Рада ООН з прав людини, яка є правонаступницею Комісії з прав людини. Рада з прав людини є головним органом ООН, що займається правами людини. Вона: а) виробляє проекти конвенцій для Генеральної Асамблеї; б) розглядає факти брутальних та масових порушень прав людини; в) розглядає скарги фізичних осіб їхніх адвокатів і міжнародних недержавних організацій про випадки брутальних порушень прав людини тощо [17, с. 237]. За час існування Рада з прав людини зробила значний внесок щодо гарантування прав і свобод людини та в розвиток міжнародного співробітництва в цій сфері.

Одна з перших в Європі міжнародних політичних організацій є Рада Європи. Її основною метою є побудова єдиної Європи, що ґрунтується на принципах свободи, демократії, захисту прав людини і верховенства закону. Одним з найбільш значних досягнень Ради Європи вважається розробка і прийняття Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. У квітні 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи підтвердила необхідність забезпечення прав військовослужбовців в державах-учасниках: «Неможливо очікувати, що військовослужбовці в своїх діях будуть дотримуватись норм гуманітарного права і прав людини, якщо в самій армії поваги до прав людини не гарантовано. Тому важливо, щоб керівні принципи в сфері захисту прав людини в збройних силах, які розробляються Радою Європи передбачали політику підвищення рівня освідомлення їх особистого військового персоналу по питанням прав людини» [18, с. 38].

Для забезпечення глобальної безпеки Європейського контингенту було створено Організацію з безпеки та співробітництва в Європі. Однією з основних цілей ОБСЄ є внесок у дотримання прав людини, екологічний і соціаль-

ний прогрес та добробут усіх народів. Наприклад в Україні, з метою реалізації гарантій права на працю і розв'язання проблем адаптації військовослужбовців та членів їх сімей у рамках Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та ОБСЄ реалізується проект ОБСЄ під назвою: «Допомога в соціальній адаптації звільненим військовослужбовцям Збройних Сил України та інших військових формувань» [19]. Кампанія з перепідготовки військовослужбовців проводиться Координатором проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з Міністерством соціальної політики у двадцяти двох містах, містечках і військових гарнізонах України. ОБСЄ допомогла здобути нові професійні навички та знання більш ніж 8000 українським військовослужбовцям, при цьому в середньому понад 70% із них отримали роботу в результаті проекту ОБСЄ [20].

Існують також інші міжнародні органи, які виступають гарантими прав і свобод людини й громадянина, в тому числі і органи правосуддя. Саме правосуддям забезпечується безпосередня дія конституційних прав і свобод громадян, в тому числі і військовослужбовців, що є ознакою їх реальності та ефективності. До таких органів відноситься Європейський суд з прав людини.

Правовою основою діяльності Європейського суду з прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і Регламент Європейського суду з прав людини. Відповідно до Конвенції Суд може розглядати: заяви держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини з питань порушення Конвенції в інших державах-членах (ст. 33); заяви окремих осіб, груп і неурядових організацій про порушення прав людини, що мали місце в державах-членах (ст. 34). Порядок розгляду таких заяв різний [13].

Громадяни України, в тому числі і військовослужбовці, також можуть звертатися в установленому порядку і до інших інституцій міжнародного рівня. Право звернення громадян до відповідних міжнародних органів стосовно захисту своїх прав і свобод передбачено ст. 55 Конституції України, де зазначається, що кожний громадянин має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися по захист своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Висновки. Таким чином, Конституція України та інші закони передбачають використання поряд з внутрішньодержавними гарантіями і міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців. Які, в свою чергу, поділяються на нормативно-правові і організаційно-правові.

Міжнародно-правові гарантії мають дуже важливе значення для правового регулювання і забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні. Тому, держава повинна сприяти до більш повної реалізації прав і свобод військовослужбовців відповідно міжнародних стандартів, які є орієнтиром до якого потрібно прагнути.

Враховуючи необхідність імплементації міжнародних актів в сфері прав і свобод людини в українське законодавство, приведення його у відповідність з міжнародними стандартами необхідно створити дієві правові механізми щодо гарантування конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Шамрай Б.М.* Теоретичні дослідження гарантій конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні. Стаття. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб.наук. пр. – К. : Вид-во Націон. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2013. – №3(28). – С. 37-42.

2. *Заворотченко Т. М.* Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. – С. 195

3. *Пустовіт Ж. М.* Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні: дис....канд. юрид.наук. – К., 2001. – С. 173

4. *Магновський І.Й.* Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук. – К. – 2003. – С. 88.

5. *Пашицький В.Й.* Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 41.

6. Конституція України: Основний закон України, прийнятий Верховною Радою України на п'ятій сесії 28.06.1996 року.

7. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

8. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10 грудня 1948 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

11. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: ООН; Протокол, Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

12. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари: ООН; Протокол, Міжнародний документ від 15 грудня 1989 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

13. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 4 листопада 1950 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

14. Протокол № 6 про скасування страти, ухваленого Радою Європи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи; Протокол, Міжнародний документ від 28 квітня 1983 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

15. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. – 4-е изд., испр. – М. : Международный Комитет Красного Креста, 2005. – 344 с.

16. Статуту Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН; Статут, Міжнародний документ від 26 червня 1945. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

17. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.

18. Руководство по правам человека и основным свободам военнослужащих. – Варшава : Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека «Agencia Karo», 2008. – 303 с.

19. Про схвалення Концепції Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

20. ОБСЕ допомагає українським офіцерам здобути нові професійні навички у цивільних сферах. Стаття від 23 грудня 2013 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/109977>

Шамрай Б.М. Міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні

У статті розглядаються міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців в Україні. Проаналізовано погляди вчених щодо поняття міжнародно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина, міжнародні нормативно-правові та міжнародні організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина, у тому числі і військовослужбовців.

Ключові слова: міжнародно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців, міжнародні нормативно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців, міжнародні організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців, правові норми, обмеження прав і свобод військовослужбовців.

Шамрай Б.М. Международно-правовые гарантии конституционных прав и свобод военнослужащих в Украине

В статье рассматриваются международно-правовые гарантии конституционных прав и свобод военнослужащих в Украине. Проанализированы взгляды ученых относительно понятия международно-правовых гарантий прав и свобод человека и гражданина, международные нормативно-правовые и международные организационно-правовые гарантии конституционных прав и свобод человека и гражданина, в том числе и военнослужащих.

Ключевые слова: международно-правовые гарантии конституционных прав и свобод военнослужащих, международные нормативно-правовые гарантии конституционных прав и свобод военнослужащих, международные организационно-правовые гарантии конституционных прав и свобод военнослужащих, правовые нормы, ограничения прав и свобод военнослужащих.

Shamray B.M. The Internationally legal guarantees of constitutional rights and freedoms of servicemen in Ukraine

In the article the legal guarantees of constitutional rights and freedoms of servicemen are examined internationally in Ukraine. The looks of scientists are analysed in relation to a concept internationally legal guarantees of rights and freedoms of man and citizen, international normative-legal and international organizationally legal guarantees of constitutional rights and freedoms of man and citizen, including servicemen.

Keywords: *internationally legal guarantees constitutional right and freedoms of servicemen, international normatively legal guarantees of constitutional rights and freedoms of servicemen, international organizationally legal guarantees of constitutional rights and freedoms of servicemen, legal norms, limitations of rights and freedoms of servicemen.*

Стаття надійшла до редакції 18.01.2014.

ВИДИ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

С.Я. Бескорвайний

*доцент кафедри правового забезпечення
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського*

Постановка проблеми. Актуальність проблеми, яка розглядається міжнародним гуманітарним правом не викликає сумніву. Свідченням цього є те, що практично всі держави – члени ООН є учасницями Женевських конвенцій 1949 р.

Україна ратифікувала Женевські конвенції 3 серпня 1954 р., а Додаткові протоколи I і II до них 25 січня 1990 р. Оскільки відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства норми міжнародного гуманітарного права являють собою внутрішні юридичні норми.

З метою виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань та забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права командири (начальники) і штаби під час організації і у ході ведення воєнних дій повинні враховувати норми міжнародного гуманітарного права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, що підіймаються прив'язані до праць В.П. Базова, В.Ю. Калугіна, М.І. Карпенка, І.І. Котлярова, І.І. Лукашука та інших. Проте це питання потребує подальшого дослідження.

Мета статті. Враховуючі те, що теоретичні та практичні питання правового регулювання збройних конфліктів є досить актуальними на сьогодні, тому метою статті є проведення наукового розгляду цієї проблеми.

Основні результати досліджень. Міжнародне гуманітарне право, застосовуване в збройних конфліктах, представляє собою сукупність принципів і норм, що регулюють відносини між воюючими, їх відносини з нейтральними країнами, що встановлюють правила, поведження з військовополоненими, пораненими, хворими й цивільним населенням з метою захисту жертв війни, вибору засобів і методів ведення збройної боротьби.

Міжнародне гуманітарне право визнає дві категорії збройних конфліктів. Розпізнавальною ознакою тут служить державний кордон: війна між двома або більшим числом держав вважається міжнародним збройним конфліктом, а збройні зіткнення, що відбуваються в межах території однієї держави, – не міжнародними (внутрішніми) збройними конфліктами (звичайно їх називають громадянськими війнами). Виключенням є ситуація, коли народ повстає

проти колоніального панування, здійснюючи своє право на самовизначення: із прийняттям Протоколу I, національно-визвольні війни стали вважатися міжнародними збройними конфліктами. Норми Женевських конвенцій разом з Додатковими протоколами містять 20 положень по збройних конфліктах неміжнародного характеру й 500 статей по міжнародних війнах.

У період ведення бойових дій, важливим є питання про співвідношення міжнародного гуманітарного права, що застосовується в збройних конфліктах, з воєнною необхідністю.

Доктрина воєнною необхідністю дозволяє обґрунтовувати будь-яке порушення норм міжнародного права – звірства фашистської Німеччини у Великій Вітчизняній війні, бомбардування Хіросіми й Нагасакі, війну у В'єтнамі, агресію проти Югославії, Афганістану, Іраку. Сучасне міжнародне право й правові системи більшості держав світу забороняють агресивні війни й пропаганду війни. Пішли в минуле «право на війну», «право переможця», такі поняття, як «контрибуція», «сфери впливу». Їм на зміну прийшли принципи мирного вирішення міжнародних суперечок, заборони застосування сили або погрози силою, дотримання й поваги суверенітету держав. Однак це не означає, що війни вже виключені з життя людського суспільства. Війни в Кореї, вторгнення США в Гренаду (1983) і Панаму (1989), багаторічна війна Ізраїлю проти арабських держав, ірано-іракська війна, збройне втручання США в Афганістані, в Іраку, війни на територіях колишнього СРСР – це не повний перелік воєн, що забрали мільйони людей.

Правове регулювання збройних конфліктів неміжнародного характеру.

Збройним конфліктом неміжнародного характеру називається збройне протистояння, що має місце в межах території держави, між урядом, з одного боку, і збройними повстанськими групами – з іншого. У протистоянні протиборчих сторін беруть участь урядові війська, з одного боку, а з іншого – суб'єктами, що входять до складу збройних загонів, можуть бути повстанці, заколотники, революціонери, сепаратисти, борці за волю. Метою їх боротьби є прагнення захопити владу, домогтися більшої автономії в межах держави, або що борються за відокремлення й створення власної, незалежної держави.

Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України визначає внутрішній збройний конфлікт (збройний конфлікт неміжнародного характеру), як зіткнення на території держави збройних сил уряду з антиурядовими організованими збройними загонами.

Причинами виникнення збройних конфліктів неміжнародного характеру є:

- порушення прав меншостей населення держав;
- недотримання прав людини й громадянина з боку державних органів влади;
- нездатність публічної влади управляти країною, забезпечувати законність і правопорядок у країні, у результаті чого різні угруповання населення починають між собою боротьбу за владу;
- конфесіональні протиріччя між різними релігіями;
- націоналізм, расизм, нетерпимість до інших народів.

Можливості міжнародного співтовариства втручатися в процеси, що відбуваються всередині країни, обмежені правом держав на невтручання й суверенітет. Держави при вирішенні внутрішніх проблем, не терплять втручання у свої внутрішні справи, інших держав. Виходячи із принципу суверенітету, держава має право по-своєму розсуду вирішувати всі внутрішні конфлікти, у тому числі й із застосуванням збройних сил.

Якщо вести мову, про право держав додержуватися норм міжнародного гуманітарного права в період збройного конфлікту, суть якого полягає в праві відповідного уряду за своїм розсудом вирішувати внутрішні проблеми. Тому твердження, що міжнародне гуманітарне право слід в обов'язковому порядку розповсюдити на ситуації збройного протиборства всередині країни, не має правової основи. Необхідно створити такий міжнародний правопорядок, при якому державам буде вигідно проектувати норми міжнародного гуманітарного права на внутрішньо-національні відносини.

Такими умовами можуть бути:

– по-перше, усвідомлення державами того, що неконтрольоване насильство й смертоносна зброя завдають під час громадянських воєн такі ж страждання й руйнування, як і під час воєн між державами.

– по-друге, після Другої світової війни великий розвиток одержала ідея прав людини. Міжнародне право в галузі захисту прав людини цілком свідомо й обмірковано «втручається» у внутрішні справи держав. При всіх відмінностях між гуманітарним правом, що застосовується під час неміжнародних збройних конфліктів, і правом людини не слід забувати, що й те й інше право мають загальну мету – забезпечити повагу людської гідності при всіх обставинах.

Джерелами міжнародного гуманітарного права, що застосовуються в період збройного конфлікту неміжнародного характеру, є:

– по-перше, загальна ст. 3, чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. Важливість даної статті визначена тим, що вона являє собою перелік правил, які, як було заявлено Міжнародним судом у його розв'язку від 27 червня 1986 р. з приводу суперечки між Нікарагуа й США, є вираженням принципів гуманності.

Стаття 3 має обов'язковий характер не тільки в якості норми міжнародного договірної права, але й як вираження загальних (неписаних) принципів права. Це, безумовно, обов'язковий закон: *jus cogens*.

У той же час нормативний зміст ст. 3 обмежено: у ній містяться лише кілька правил, що стосуються захисту людей від безпосередніх наслідків воєнних дій; по-друге, Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., прийнятий 8 червня 1977 р. Протокол складається з 28 статей і розвиває положення загальної ст. 3, він розширює гуманітарний захист під час громадянських воєн. Однак ст. 3 застосовується в усій повноті для учасників Женевських конвенцій і носить обов'язковий характер, особливо для держав, що не ратифікували Протокол II. Вперше в історії права, що відноситься до внутрішніх конфліктів, Протокол II кодифікує заборону нападати на цивільне населення й застосовувати силу (проти окремих цивільних осіб);

– по-третє, звичаєве право. Разом з невеликим за обсягом (писаним) міжнародним договірним правом (Женевські конвенції, Додаткові протоколи до них і т.п.), існують неписані правила звичаєвого права, що обмежують насильство у внутрішніх конфліктах. Зміст ст. 3 необхідно розглядати як частину звичаєвого права. Крім цього, ряд норм гуманітарного права можна виділити для галузей, що не охоплені ст. 3 і лише частково охоплені конкретними положеннями Протоколу II. У першу чергу це принципи, які обмежують вибір засобів і методів ведення воєнних дій. Однак, як найчастіше буває з нормами звичаєвого права, нелегко документально обґрунтувати застосування цих принципів, тому що тут треба враховувати й ретельно вивчати дії сторін, що брали участь у конфлікті;

– по-четверте, спеціальні угоди між урядовими військами й повсталими, що перебувають у конфлікті. Стаття 3 Женевських конвенцій призиває сторони, що беруть участь у громадянській війні заключати спеціальні угоди про те, щоб повністю або частково застосовувати в громадянській війні положення, що характерні для міжнародних конфліктів. Прикладом такої угоди може бути чітко виражена на увазі згода з тим, що з особами, які беруть участь у воєнних діях, будуть поводитися згідно з положеннями III Конвенції.

Збройні конфлікти неміжнародного характеру – це всі, що не підпадають під дію ст. 1 Додаткового протоколу збройні конфлікти, що відбуваються та території будь-якої держави «між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й погоджені військові дії й застосовувати положення Протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру».

Особи, що входять до складу таких груп, борються з метою захоплення влади, досягнення більшої автономії в межах держави. Відстоюють право на відокремлення й державотворення. Поняття «неміжнародний збройний конфлікт», а також критерії, що характеризують його, закріплено в Додатковому протоколі II 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. Згідно зі ст. 1 цього Протоколу, під неміжнародним збройним конфліктом розуміються всі, що не підпадають під дію ст. 1 Додаткового протоколу I збройні конфлікти, що відбуваються на території якої-небудь держави. Конфлікти «між її збройними силами й антиурядовими збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й погоджені військові дії й застосовувати справжній Протокол». За змістом наведеного визначення, Додатковий протокол II охоплює лише конфлікти збройних сил (тобто законного уряду держави – «Високої договірної сторони»), із силами заколотників.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру, відрізняється від міжнародного збройного конфлікту:

а) наявністю ворожих організованих дій між протиборчими силами тієї самої держави;

б) фактичною участю в бойових діях збройних сил протиборчих сторін, включаючи поліцейські підрозділи;

в) застосування зброї;

г) колективний характер виступів (окремі антиурядові виступи, випадки порушення конституційного ладу в країні, виникнення обстановки внутрішньої напруженості не належать до категорії збройного конфлікту міжнародного характеру);

д) певний ступінь організованості повстанців і наявність органів, відповідальних за їхні дії;

е) володіння частиною території відповідної держави, контроль над нею (повсталі повинні мати не тільки частину території, але й ефективно здійснювати на ній функції влади, у тому числі планувати й вести воєнні дії);

ж) невелика тривалість і безперервність збройного конфлікту. Окремі, епізодичні виступи недостатньо організованих груп не можуть розглядатися як збройні конфлікти міжнародного характеру.

До збройних конфліктів міжнародного характеру відносяться всі громадянські війни й внутрішні конфлікти, що виникають зі спроб державних переворотів. Ці конфлікти відрізняються від міжнародних збройних конфліктів насамперед тим, що в останніх обидві воюючі сторони є суб'єктами міжнародного права, у той час як у громадянській війні воюючою стороною зізнається лише центральний уряд. Держави не повинні втручатися у внутрішні конфлікти на території іншої держави. Однак на практиці здійснюються певні збройні заходи, що одержали назву «гуманітарної інтервенції». Такими були охарактеризовані збройні акції в Сомалі й Руанді, які мали за мету припинення там внутрішніх конфліктів, що супроводжувалися масовими людськими жертвами.

В усіх війнах і конфліктах, незалежно від причин їх виникнення і визнання або невизнання воюючої сторони в якості такої, усі воюючі повинні суворо дотримуватися й виконувати діючі норми міжнародного права, спрямовані на захист жертв війни й зменшення руйнувань і страждань.

У міжнародній і договірній практиці держав одержали твердження й визнання такі спеціальні принципи даної галузі права:

– принцип обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення війни;

– принцип заборони використання зброї, яка збільшує страждання людей, робить їх смерть неминучою або має невибіркові дії;

– принцип захисту жертв війни;

– принцип відповідальності держав і фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Норми міжнародного гуманітарного права застосовуються у внутрішніх збройних конфліктах у випадку, коли воєнні дії досягають певного рівня інтенсивності. Все, що нижче цього рівня, вже не збройний конфлікт, а внутрішні заворушення й безладдя. При цьому мова може йти тільки про застосування норм внутрішньодержавного права, тому що критеріями застосування норм міжнародного гуманітарного права збройних конфліктів, є ступінь насильства

й потреба жертв у захисті. Стаття 3 Женевських конвенцій починає діяти, якщо в процесі безладів учасники масових виступів організуються в антиурядові збройні формування й починають посилено використовувати зброю (вести бойові дії). Стаття 3 гарантує особам, які безпосередньо не беруть участь у бойових діях або припинили участь у них внаслідок хвороби, поранення, затримки або по будь-якій іншій причині, мінімальні гуманітарні права. Відносно них заборонені: убивства; жорстокість й катування; образливе або принижуюче поводження (у тому числі з причин: раси, релігії, віри, походження, майнового положення); використання як заручників; позасудові розправи.

Що ж стосується учасників антиурядових збройних формувань, які продовжують брати участь у бойових діях і не складають зброю, то норми міжнародного гуманітарного права в період збройних конфліктів, залишають за державою будь-які варіанти силового впливу на них, аж до фізичного знищення. Такого роду кризові ситуації характеризуються, як внутрішні збройні конфлікти низької інтенсивності.

У міжнародному гуманітарному праві збройні конфлікти неміжнародного характеру діляться на: конфлікти низької інтенсивності, конфлікти високої інтенсивності. Разом з тим такий розподіл уже не відбиває всього спектра кризових ситуацій, що складаються у світовій практиці держав. Практично всі громадянські війни, так чи інакше пов'язані з міжнародними подіями, і лише за рідкісними винятками внутрішні конфлікти не залишаються «за закритими дверима». Вплив третіх держав на конфлікт може ухвалювати будь-які форми, аж до збройного втручання. У результаті міжнародне суперництво перетворюється в «війну за дорученням», яка найчастіше ведеться в інтересах сторонніх держав. Міжнародне право – у його загальноприйнятій тлумаченні – не заперечує проти втручання іншої держави (третьої сторони) на стороні й з ініціативи уряду. Втручання ж на стороні повстанців розглядається як незаконне втручання у внутрішні справи відповідної держави і, як наслідок, це – порушення міжнародного права, що одержали назву «інтернаціоналізовані неміжнародні збройні конфлікти».

Не відносяться до внутрішніх збройних конфліктів випадки порушення громадського порядку й ситуації внутрішньої напруженості, масові безладдя, окремі акти насильства або аналогічні дії. За обсягом правового регулювання можна виділити дві групи правовідносин, які складаються між сторонами, що беруть участь у конфлікті. Так, стаття 3, загальна для всіх Женевських конвенцій, і Додатковий протокол II 1977 року регулюють правовідносини в збройних конфліктах між урядом і повстанцями, а також між іншою державою (третьою стороною), що приймає участь у конфлікті на стороні уряду, і повстанцями. Якісно відрізняється від неміжнародного збройного конфлікту, збройний конфлікт міжнародного характеру. Міжнародне гуманітарне право вступає в дію, у повному обсязі, коли має місце збройний конфлікт між державами, що брав участь у конфлікті по обидва боки, а також між урядом і іншою державою, що бере участь у конфлікті на стороні повстанців.

Існують різні підходи до визначення поняття міжнародний збройний конфлікт, так деякі визначають його як збройну боротьбу між державами, між

національно-визвольним рухом і колонізатором, між окупантом і населенням окупованої території.

Міжнародний збройний конфлікт – це збройна боротьба між двома або декількома сторонами, що володіють міжнародною правосуб'єктністю:

- а) суверенними державами;
- б) національно-визвольним рухом і метрополією;
- в) визнаною повсталю або воюючою стороною й відповідною державою.

Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України, яке затверджене наказом Міністром оборони України від 11.09.2004 року, визначає міжнародний, збройний конфлікт, як відкрите зіткнення між збройними силами держав, коли державу-агресора визначити не можливо.

Міжнародний збройний конфлікт визначений у ст. 2, загальної для всіх Женевських конвенцій 1949 р. Щоб протистояння сторін вважалось міжнародним збройним конфліктом, не потрібно якого-небудь мінімального рівня насильства або бойових дій між державами. Збройне протистояння сторін може бути не масштабним, досить навіть просто оголошення війни.

Разом з тим ст. 2, загальна для всіх Женевських конвенцій 1949 р. встановлює, що міжнародний збройний конфлікт – це збройне зіткнення, що виникає «між двома або декількома Високими Договірними Сторонами». Практичні й теоретичні труднощі при визначенні поняття міжнародного збройного конфлікту виникають, також, у таких ситуаціях:

- перше, коли пригноблена нація або народ піднімається на боротьбу проти колоніального, расистського режиму або іноземного панування;
- друге, при збройному конфлікті в одній державі, в якому тією чи іншою мірою бере участь третя сторона – інша держава.

Деякі вчені ці ситуації характеризують як «локальні війни». Важливість дослідження цих двох ситуацій диктується тими обставинами, що вони становлять одну важливу двосторонню проблему відносно кваліфікації національно-визвольної боротьби й переходу неміжнародного збройного конфлікту в міжнародний збройний конфлікт.

Відповідно до ст. 14 нової редакції Воєнної доктрини України сучасним воєнним конфліктам притаманні такі риси, як: підвищення ролі політичних, економічних, інформаційних засобів під час підготовки і в ході воєнного конфлікту; збільшення ролі інформаційно-психологічних операцій у досягненні цілей воєнних конфліктів; створення коаліційних і багатонаціональних сил; залежність політичного рішення щодо участі у воєнному конфлікті від суспільної думки на внутрішньому та міжнародному рівнях; збільшення питомої ваги дій у повітряно – космічному просторі та розширення їх масштабів; постійне вдосконалення форм і способів ведення збройної боротьби, зокрема, асиметричних дій; широке застосування новітніх систем озброєння та військової техніки, високоточної зброї, засобів повітряного нападу, розвідки і радіоелектронної боротьби; підвищення оперативності та якості управління в результаті переходу до глобальних інтегрованих автоматизованих систем управління військами і зброєю; високий ступінь одночасного ураження військ

і об'єктів на всю глибину ведення воєнних дій, широкий і швидкий маневр військами (силами) і вогнем, використання мобільних угруповань військ (сил).

Україна може бути втягнута у воєнні конфлікти, які відрізнятимуться за причинами виникнення, цілями сторін та наслідками, зокрема: збройний конфлікт, що може виникнути в разі обмеженого збройного зіткнення на державному кордоні між Україною та іншою державою (збройний конфлікт на державному кордоні) або збройних зіткнень усередині України (збройний конфлікт всередині держави) за участю непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань. Негативні наслідки для національної безпеки України у разі такого збройного конфлікту, можуть оцінюватися як значні. За певних умов можливе переростання збройного конфлікту в локальну війну. Збройний конфлікт може мати міжнародний характер (з участю двох або декількох держав) або неміжнародний, внутрішній характер (з веденням збройного протиборства в межах території однієї держави).

При цьому збройний конфлікт характеризується:

- високим залученням до нього й уразливістю місцевого населення;
- застосуванням нерегулярних збройних формувань;
- широким використанням диверсійних і терористичних методів;
- складністю морально-психологічної обстановки, в якій діють війська;
- змушеним відволіканням значних сил і засобів на забезпечення безпеки маршрутів пересування, районів і місць розташування військ (сил);
- небезпекою трансформації в локальну (міжнародний збройний конфлікт) або громадянську (внутрішній збройний конфлікт) війну. Для розв'язку завдань у внутрішньому збройному конфлікті можуть створюватися об'єднані (різномірні) угруповання військ (сил) і органи управління ними.

У разі збройного конфлікту метою застосування воєнної сили є досягнення згоди між сторонами конфлікту про відмову від вимог, що порушують конституційний лад і територіальну цілісність держави.

Збройні конфлікти дуже часто переходять у таке явище, як війна. Війна – це організована збройна боротьба між незалежними суверенними державами. Сучасне міжнародне право забороняє державам звертатися до війни для врегулювання суперечок, агресивна війна заборонена міжнародним правом, її підготовка, розв'язання й ведення – це міжнародний злочин. Сам факт оголошення війни розглядається як агресія. Розв'язання агресивної війни є підставою міжнародно-правової відповідальності.

Після Другої світової війни виникли десятки збройних конфліктів, але, як правило, їх не оголошували. Більше того, окремі збройні конфлікти мали місце при збереженні дипломатичних і договірних відносин. Усе це привело до появи нового поняття – «збройний конфлікт». Таким чином, поняття «війна» уживається при збройному зіткненні між двома або декількома суверенними, незалежними державами, в інших випадках може застосовуватися термін «збройний конфлікт».

Війна має ряд ознак, не властивих збройним конфліктам:

– по-перше, війна веде до якісної зміни стану суспільства, Державні інститути починають виконувати специфічні функції, породжені війною. Для забезпечення перемоги над ворогом економіка держави й життя суспільства перебудовуються повністю. При збройному конфлікті переслідуються більш обмежені, ніж у війні, політичні цілі, коли не потрібно повної перебудови державного механізму для досягнення перемоги над ворогом, у державі не вводиться винятковий правовий режим – воєнний стан;

– по-друге, при оголошенні стану війни відразу ж вступають в дію норми міжнародного гуманітарного права, у повному обсязі.

При збройному конфлікті норми гуманітарного права застосовуються не всі.

З юридичної точки зору війні властиві ознаки: а) формальний акт її оголошення; б) розрив дипломатичних відносин між воюючими державами; в) анулювання двосторонніх договорів.

Війни можуть бути справедливими, у захист своєї незалежності, територіальної цілісності й несправедливими – у випадку агресії, або в змісті принципу незастосування сили або погрози силою. Ось чому, велике значення набуває зміст самого поняття «агресія». Уперше воно відображене в Лондонських конвенціях, що були укладені Радянським Союзом з рядом країн у 1933 р.

Війни можуть бути локальні, коли у воєнних діях беруть участь дві держави, регіональні – коли воюють між собою декілька держав і великомасштабні (світові) війни.

Локальна війна може вестися угрупованнями військ (сил), розгорнутими в районі конфлікту, з посиленням їх при необхідності за рахунок перекидання військ, сил і засобів з інших напрямків і проведення часткового стратегічного розгортання збройних сил. У локальній війні сторони будуть діяти в границях протиборчих держав, і переслідувати обмежені військово-політичні цілі. Локальна війна може виникнути в разі збройної агресії проти України з боку іншої держави, регіону. Негативні наслідки для національної безпеки України можуть оцінюватися як катастрофічні.

Регіональна війна може стати результатом ескалації локальної війни або збройного конфлікту й вестися за участю двох або декількох держав (груп держав) одного регіону, що переслідують важливі військово-політичні цілі, національними або коаліційними збройними силами із застосуванням як звичайних, так і ядерних засобів поразки. Регіональна війна, що може виникнути в разі збройної агресії двох і більше держав проти України призведе до наслідків для національної безпеки України, які можуть оцінюватися як незворотні.

Великомасштабна війна може стати результатом ескалації збройного конфлікту, локальної або регіональної війни, залучення в них значної кількості держав різних регіонів миру. Дана війна із застосуванням тільки звичайних засобів ураження може характеризуватися високою ймовірністю переростання в ядерну, з катастрофічними наслідками для цивілізації, основ життєдіяльності й існування людства. У ній сторони будуть ставити радикальні військово-політичні цілі, що вимагають повної мобілізації всіх матеріальних і духовних ресурсів держав-учасників. Великомасштабній (регіональній) війні може

передувати загрозливий період. Великомасштабна (регіональна) війна може мати початковий період, основним змістом якого буде напружена збройна боротьба за оволодіння стратегічною ініціативою, збереження стійкого державного й військового управління, досягнення переваги в інформаційній сфері, завоювання (утримання) панування в повітрі. У випадку затяжного характеру великомасштабної (регіональної) війни її мета буде досягтися надалі у завершальному періоді.

Основними загальними рисами сучасної війни є: вплив на всі сфери життєдіяльності людства; коаліційний характер; широке використання непрямих, неконтактних і інших (нетрадиційних) форм і способів дій, далекої вогневої й електронної поразки; активне інформаційне протиборство, дезорієнтація суспільної думки в окремих державах і світового співтовариства в цілому; прагнення сторін до дезорганізації системи державного й військового керування; застосування новітніх високоефективних (у тому числі заснованих на нових фізичних принципах) систем озброєння й військової техніки; маневрені дії військ на розрізаних напрямках із широким застосуванням аеромобільних сил, десантів і військ спеціального призначення; поразка військ, об'єктів тилу, економіки, комунікацій на всій території кожної із протиборчих сторін; проведення повітряних кампаній і операцій; катастрофічні наслідки поразки (руйнування) підприємств енергетики (насамперед атомної), хімічних і інших небезпечних підприємств, інфраструктури, комунікацій, об'єктів життєзабезпечення; висока ймовірність залучення у війну нових держав, ескалації збройної боротьби, розширення масштабів і спектра застосовуваних засобів, включаючи зброю масового знищення; участь у війні поряд з регулярними й нерегулярними збройними формуваннями.

Висновок. Таким чином, правове регулювання, яке застосовується в разі збройних конфліктів та війн представляє собою сукупність правових принципів і норм, що регулюють відносини між воюючими та нейтральними державами.

За допомогою правового регулювання збройних конфліктів і війн здійснюється вплив на воюючі держави, а також на всі категорії учасників збройних конфліктів і війн, характеризуються види цих явищ та дається їм правова оцінка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Международное право. Ведение военных действий: Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов. – 4-е изд., дополн. – М.: Международный Комитет Красного Креста, – 2004. – 372 с.

2. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и дополнительные протоколы к ним. – 4-е изд., испр. – М.: Международный Комитет Красного Креста, – 2005. – 344 с.

3. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 січн. 2014 р.: (ОФЦ. ТЕКСТ) – К.: Паливода А.В., 2014. – 64 с. – (Закони України).

4. Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Затв. наказом МО України від 11.09.2004 № 400.

5. Базов В.П. Кримінальна відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права: Навч. посіб. / В. Базов. – К. : Істина, 2003. – 136 с.
6. Міжнародне право: військові аспекти: Навч. посібник / Під заг. ред. В.Б. Толубка. – К. : НАОУ 2003. – 252 с.
7. Калугин В.Ю. Курс международного гуманитарного права / В. Ю. Калугин. – Минск : ТЕСЕЙ, 2006. – 496 с.
8. Котляров И.И. Международное право и вооруженные конфликты. Монография. М.: Московский университет МВД. Россия. 2003. – 285 с.
9. Право війни. Порадник для командного складу Збройних Сил України. – К., 1997. – 128 с.
10. Міжнародне гуманітарне право: Навч. посіб. / Під ред. Базова В. П. – К. : Варта, 2000. – 140 с.
11. Проект статуту з права збройного конфлікту. – К. : НАОУ, 2001. – 281 с.
12. Фредерик де Мулінен. Право війни. Руководство для Вооруженных Сил. / Фредерик де Мулінен. – М. : МККК. – 2003. – 322 с.
13. Фриц Кальсховен. Ограничения методов и средств ведения войны / Фриц Кальсховен. – М. : МККК. – 1994. – 231 с.

Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання

У статті розглядається питання правового регулювання збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру.

Ключові слова: *агресія, війна, держава, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право.*

Бескоровайний С.Я. Виды вооруженных конфликтов и их правовое регулирование

В статье рассматриваются вопросы правового регулирования вооруженных конфликтов международного и немеждународного характера.

Ключевые слова: *агрессия, война, государство, вооруженный конфликт, международное гуманитарное право.*

Beskorovaynyy S.J. Types of the armed conflicts and their legal adjusting

The questions of the legal adjusting of the armed conflicts of international and unintentional character are examined in the article.

Keywords: *aggression, war, armed conflict, state, international humanitarian law.*

Стаття надійшла до редакції 12.01.2014.

**РЕЦЕНЗІЯ
НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
«ПРАВОВА СТАТИСТИКА»
ЗА РЕДАКЦІЄЮ ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА В.М. СТРАТОНОВА**

Викладачі, студенти, працівники правоохоронної діяльності сьогодні мають досить широкий вибір як вітчизняної, так і російської навчальної літератури з правової статистики.

Водночас, як видається, зазначена обставина не є показником вирішення проблем якості навчально-методичної літератури з означеної дисципліни. Професійний аналіз, відгуки студентських аудиторій тощо свідчать про необхідність пошуку нових форм та методів викладення дисципліни «Правова статистика» в підручниках, посібниках, курсах лекцій. Такий висновок ґрунтується на підставі низки обставин, ключовими з яких можуть вважатись:

- а) оновлення бачень щодо правової статистики України;
- б) приєднання нашої держави до Болонської декларації та перехід на кредитно-модульну систему організації навчального процесу;
- в) посилення практичного спрямування навчання.

У зв'язку з цим, рецензований навчальний посібник за редакцією доктора юридичних наук В. М. Стратонова дає ґрунтовні відповіді на зазначені обставини. По-перше, зазначена праця побудована саме на новітніх поглядах щодо поняття, предмета, системи та методів науки правової статистики. В українській навчальній юридичній літературі не приділялось уваги питанням науки щодо правової статистики та, на думку авторів, нині українським вченим вже пора говорити про таку науку як правова статистика в Україні, а не просто з конспектів лекцій читати студентам історію цієї дисципліни. Метою підготовки даного посібника є вдосконалення процесу викладання дисципліни «Правова статистика», підвищення якості самостійної роботи студентів шляхом впровадження комп'ютерних засобів її підтримки з метою відповідної зміни якості засвоєння теоретичного матеріалу та напрацювання стійких навичок аналізу правових даних на сучасному програмно-технічному рівні. Зазначимо, що набуття теоретичних знань і напрацювання навичок використання ІКТ для аналізу правової інформації та розв'язання завдань професійної інформаційної діяльності юриста забезпечують дисципліни «Інформаційні технології в правозастосовчій діяльності», «Інформаційні технології в правоохоронній діяльності», «Комп'ютерні мережі (Інтернет)», «Основи інформатики і обчислювальної техніки».

По-друге, це перший навчальний посібник, який містить теоретико-наукові положення правової статистики, що дає змогу студентам зрозуміти в повному обсязі як теоретичні, так і практичні сторони щодо цієї дисципліни. Питання для самоконтролю, які містяться по завершенні кожної теми, дозволяють студенту сконцентруватись на важливих аспектах прочитаного, що дає змогу якісно підготуватись до іспиту чи заліку. По-третє, структура і зміст

навчального посібника відповідає навчальним програмам дисципліни «Правова статистика».

Крім того, можна з впевненістю стверджувати, що це перше фундаментальне теоретико-практичне дослідження з питань організації та діяльності правової статистики. Адже, в навчальному посібнику було розкрито історію розвитку правової статистики, поняття та види обліку, та їх роль у суспільній та правоохоронній діяльності. Також дане поняття статистики, визначено її предмет та основні категорії, показано правову статистику як галузь соціальної статистики та її значення у забезпеченні законності, визначені методологічні основи правової статистики.

Аналіз даного навчального посібника «Правова статистика» свідчить про те, що переважна більшість навчального часу відведено розв'язанню задач різноманітними розрахунковими методами – обчисленням середніх показників варіації, показників динаміки, виконанням кореляційного та регресійного аналізу, графічною інтерпретацією розрахункових даних, побудовою зведених таблиць тощо. У переважній більшості відомчих навчальних закладів семінари та практичні заняття проводяться у звичайних класах одним викладачем-предметником, у процесі розв'язання задач студенти використовують підручники, посібники, методичні розробки, калькулятори, результати розв'язання задач та їх графічну інтерпретацію відображають у зошитах або на окремих аркушах, які перевіряє викладач і виставляє оцінки. Контроль якості засвоєння теоретичних знань відбувається шляхом проведення усного та письмового опитування, в окремих випадках - тестування. Самостійна робота переважно відбувається у формі ознайомлення з визначеним викладачем теоретичним матеріалом за підручниками і посібниками та розв'язання стандартних задач.

Таким чином, рецензований навчальний посібник є завершеним навчальним продуктом, який підготовлений на високому науковому та навчально-методичному рівні, й безумовно буде корисним як для студентів та аспірантів, так і для підготовки майбутніх правоохоронців.

Рецензенти:

Доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник народної освіти України,
перший проректор з навчальної та організаційної роботи,
завідувач кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»

В.К. Матвійчук

кандидат юридичних наук, доцент
заступник завідувача кафедри цивільного
та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»

І.О. Харь

ДО УВАГИ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ «ЮРИДИЧНА НАУКА»

Статті, що надсилаються до редакції журналу «Юридична наука», відповідно до постанови президії Вищої атестаційної комісії України 7D05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», **повинні містити такі елементи:**

- наукова стаття повинна бути актуальною, з виразно окресленою проблематикою, містити наукові положення, розроблені особисто автором, висновки про наукове та практичне значення наукової розробки.

- Стаття має включати наступні необхідні елементи:
  - постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається;

- визначення окремих питань, що не вирішені в обраній для дослідження проблемі;

- формулювання цілей статті;

- виклад основних обґрунтованих результатів дослідження;

- висновки з даного дослідження;

- внутрішню структуру — розділи з назвами або виділені частини.

- Посилання на ту чи іншу роботу у тексті повинні позначатися в дужках за порядковим номером цієї роботи в списку використаних джерел з вказівкою на відповідну сторінку ([3, с. 12]).

- Список використаних джерел у кінці статті складається відповідно до вимог державного стандарту України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

- Після списку використаних джерел подаються анотації та ключові слова трьома мовами (українська, російська, англійська).

- Анотації мають містити також прізвище та ім'я автора, назву статті відповідними мовами.

- Загальний обсяг публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотація, ключові слова) не повинен перевищувати 20–30 тис. знаків, як виняток, не більше 40 тис. знаків.

До наукової статті необхідно додавати:

- електронний варіант статті у форматі Word;

- інформаційну довідку про автора українською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, поштова адреса, контактний телефон;

- заява з підписами автора (ів) про те, що надіслана стаття не друкувалася і не подана до будь-яких інших видань;

- фото автора (ів) у форматі jpg, tif;

- якісні ілюстративні матеріали з назвою та нумерацією, придатні для сканування;
- витяг з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку, засвідчений належним чином (до статей кандидатів наук, аспірантів, ад'юнктів і здобувачів наукового ступеня).

- Стаття, подана до редакції без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей.

За достовірність поданої інформації відповідальність несе автор.

Гонорар за публікацію не сплачується.

Передрук опублікованих матеріалів журналу здійснюється тільки з дозволу автора і редакції.

Надані матеріали не повертаються.

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ ЖУРНАЛА «ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА»

Статьи, присылаемые в редакцию журнала «Юридическая наука», согласно постановлению президиума ВАК Украины № 7D05/1 от 15 января 2003 г. «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины», **должны соответствовать следующим требованиям:**

- научная статья должна быть актуальной, с отчетливо очерченной проблематикой, содержать научные положения, разработанные лично автором, научно-обоснованные выводы и предложения по практическому применению научного исследования.

- Статья должна включать такие необходимые элементы:
  - постановка проблемы и ее связь с важными научными и практическими задачами;

- анализ последних исследований и публикаций по рассматриваемой проблеме;
- определение отдельных вопросов, не решенных в выбранной для исследования проблеме;

- формулирование целей статьи;

- изложение основных обоснованных результатов исследования;

- выводы из данного исследования;

- внутреннюю структуризацию (разделы с названиями или выделенные части).

- Ссылки на ту или иную работу в тексте должны обозначаться в скобках согласно порядковому номеру цитируемой работы в библиографии с указанием на соответствующую страницу ([3, с. 12]).

- Список литературы в конце статьи должен быть составлен в соответствии с требованиями межгосударственного стандарта ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

- После списка литературы подаются аннотации и ключевые слова на трех языках (украинский, русский, английский). Аннотации должны содержать также фамилию и имя автора, название статьи соответствующими языками.

- Общий объем публикации (название статьи, сведения об авторе, текст статьи, использованные материалы, аннотации, ключевые слова) не должен превышать 20–30 тыс. знаков, в порядке исключения, не более 40 тыс. знаков.

- **К научной статье необходимо представить:**

- электронный вариант статьи в формате Word;

- информационная справка об авторе на украинском и английском языках;

- фамилия, имя, отчество (полностью), научная степень, ученое звание, место работы и должность, почтовый адрес, контактный телефон;

- заявление с подписями автора (ов) о том, что присланная статья не публиковалась и не подана в любые другие издания;

- фото автора (ов) в формате jpg, tif;

- качественные иллюстративные материалы с названием и нумерацией, пригодные для сканирования;

- выписку из протокола заседания кафедры о рекомендации статьи к печати, заверенную надлежащим образом (для статей кандидатов наук, аспирантов, адъюнктов и соискателей ученой степени).

- Статья, представленная в редакцию без соблюдения указанных требований, опубликована не будет.

Редакция оставляет за собой право на рецензирование, редактирование, сокращение и отклонение статей.

За достоверность представленной информации ответственность несет автор.

Гонорар за публикацию не оплачивается.

Перепечатка публикуемых материалов журнала осуществляется только с разрешения автора и редакции.

Предоставленные материалы не возвращаются.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS OF THE «JURIDICAL SCIENCE» JOURNAL

The articles to be published in the «Juridical Science» journal, according to the decision of the Supreme Certification Commission of Ukraine № 7D05/1 of January, 15, 2003 «On the increase of requirements to professional publications, registered with VAK of Ukraine», **have to include the structural elements below:**

- a research article has to be relevant, with the key issues clearly outlined, contain scientific provisions designed personally by the author, draw the findings of scientific and practical value of the scientific research;

- the article must include the following required elements:

- determination of the problem in its relation to the key scientific and practical tasks;
- critical review of the latest research and publications on the topic considered;
- a layout of the unresolved target issues on the given problem;
- setting up the key objectives of the article;
- reasonable presentation of the basic research results;
- conclusions and findings of the given research;
- the internal structuring – titled sections or parts underlined.

- References to the sources within the text should be marked with square brackets by the sequence number of the given paper in the list of sources indicating the appropriate page, e.g. [3, p. 12].

- A bibliography list at the bottom of the article must meet the requirements of the State Standard of Ukraine GOST 7.1:2006 «System of standards on information, librarianship and publishing. Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and arrangement rules».

- The bibliography list must be followed by the summary and the key words in three languages (Ukrainian, Russian, English);

- The summary should also include author's full name, title of the article in three languages respectively;

- Total size of the publication (article title, information about the author, text of the article, bibliography, summary, key words) should not exceed 20–30 thousand printing characters, no more than 40 thousand characters as an exception.

- **The submitted article should be accompanied by:**

- an electronic version of the article in a MS Word format;
- information about the author in Ukrainian and English:
  - full name (family name, name and the patronymic), academic and scientific degrees, title of your position and the full name of the institution/organization you represent, contact (postal) address, telephone numbers;

- a statement signed by the author (s) confirming that the article has not been printed or submitted to any other publications;

- a recent photo of the author (s) in the jpg or tif format;

- high quality illustrative materials titled and numbered, suitable for scanning;

- an extract from the minutes of the chair approving the article for publication, properly certified (for articles submitted by postgraduates and degree seeking associates).

- The articles which do not meet the above requirements, will not be published.

The Editorial Board reserves the right to review, edit, make reductions and reject the articles.

The reliability of the information is the responsibility of the author.

Fees for publication are not paid.

Reproduction of materials published in the journal will require the permission of the author and publisher.

The materials submitted are not to be returned.